MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII
BIBLIOTHECA MVSEI APVLENSIS
XII

VASILE MOGA

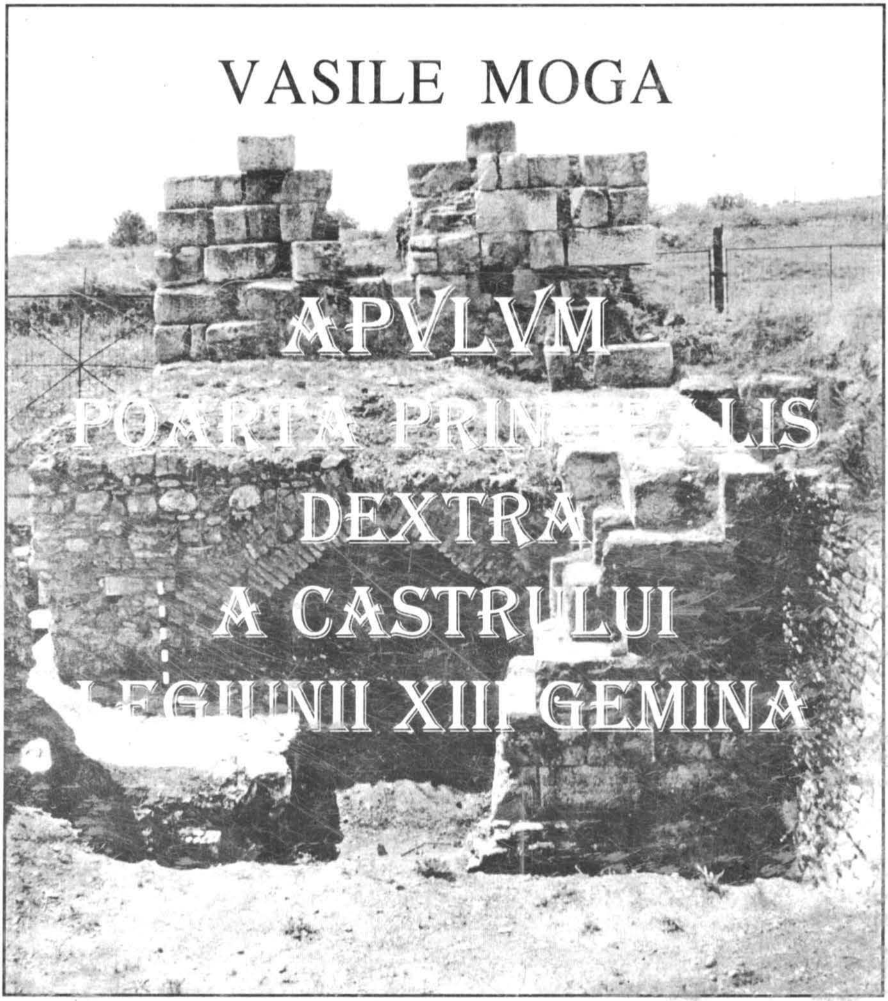

APVLVM
POARTA PRINCIPALIS DEXTRA A CASTRULUI LEGIUNII XIII GEMINA

ALBA IULIA
1999

Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

BIBLIOTHECA MVSEI APVLENSIS

XII

APVLVM – PORTA PRINCIPALIS DEXTRA A CASTRULUI LEGIUNII XIII GEMINA

https://biblioteca-digitala.ro

BIBLIOTHECA MVSEI APVLENSIS
XII

VASILE MOGA

EINE AUßERGEWÖHNLICHE ENTDECKUNG: PORTA PRINCIPALIS DEXTRA DES RÖMISCHEN HEERLAGERS VON APULUM

Orice corespondență se va adresa:
MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII
2500 ALBA IULIA
Str. Mihai Viteazul, 12 - 14
Tel. 058/813300, fax 811853

Toute correspondance sera envoyée à l'adresse:
MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII
RO – 2500 ALBA IULIA
12 - 14, rue Mihai Viteazul
ROUMANIE

Please send any mai to the following addrese:
MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII
RO – 2500 ALBA IULIA
Mihai Viteazul str. 12 - 14
ROMANIA

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondez an die Adresse:
MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII
RO – 2500 ALBA IULIA
Mihai Viteazul str. 12 - 14
ROMANIA

https://biblioteca-digitala.ro

Muzeul Naţional al Unirii Alba Iulia
BIBLIOTHECA MVSEI APVLENSIS
XII

VASILE MOGA

APVLVM
PORTA PRINCIPALIS DEXTRA - A CASTRULUI LEGIUNII XIII GEMINA

ALBA IULIA
1999

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Cuvânt înainte,

Apariția la finele anului 1998 a volumului nostru "Castrul roman de la Apulum" editat de Casa Cărții de Știință din Cluj-Napoca ne-a determinat să redactăm pentru acest număr din seria BIBLIOTHECA MUSEI APULENSIS prezenta lucrare care are ca obiectiv, de data aceasta, valorificarea cercetărilor intreprinse mai mulți ani la poarta de sud a primei fortificații ridicate la Alba Iulia, intrare despre care am amintit tangențial în cartea de care am pomenit.

Demersul nostru asupra acestei descoperiri arheologice de excepție se întemeiază, cel puțin în opinia noastră, pe două puncte de vedere; în primul rând, bazându-ne pe cercetările din anii 1994-1998 și a numeroaselor discuții purtate cu specialiștii din țară și străinătate, care au văzut în dese rânduri evoluția săpăturilor, am ajuns la concluzia că porta principalis dextra *a castrului legiunii XIII Gemina de la Apulum se constituie într-unul din cele mai interesante și bine conservate obiective arheologice din această parte a lumii romane, aceasta cu atât mai mult cu cât, oricine cunoaște istoria Alba Iuliei și mai ales a fortificațiilor sale, își dă perfect de bine seama de evoluția cetăților de aici, de intervențiile, distrugerile ori refacerile suferite în "puzderia de secole" a numeroaselor edificii ridicate pe cea de a treia terasă a Mureșului. În al doilea rând, obiectivul care stă în atenția noastră se pretează foarte bine unor lucrări de consolidare, restaurare și conservare* in situ, *ce ar putea să ilustreze o mică secvență din istoria celui mai mare centru urban al provinciei Dacia, orașul Apulum, unde mulțimea vestigiilor apărute în ultimele două decenii, nu este cum s-ar vrea, la înălțimea edificiilor militare, publice, cultice, etc. ce s-au ridicat într-un spațiu ce a debutat odată cu instalarea aici a legiunii XIII Gemina. Săpăturile noastre au înregistrat existența unor lucrări edilitare din alte perioade istorice, ulterioare abandonării Daciei, așa încât găsim de cuviință să prezentăm aici și acum și aceste descoperiri, în parte dezvelite arheologic, în parte semnalate de surse documentare sau arhivistice din evul mediu și epoca modernă.*

https://biblioteca-digitala.ro

Numai în acest mod, în finalul acestor pagini vom putea înțelege un crâmpei din evoluția istorică a unui oraș, a unui centru ce își dezvăluie treptat "secretele" trecutului dublu milenar.

Pe parcursul investigațiilor noastre ne-am bucurat de un real sprijin venit din partea unei echipe pasionate, alcătuită din mai tinerii noștri colaboratori Nicolae Rodean și Matei Drâmbărean, apoi de câteva grupe de studenți ai Facultății de Științe din cadrul Universității "1 Decembrie 1918" din Alba Iulia prezenți pe șantier în timpul practicii de vară, de aportul arhitecților Laura și Lucian Enache de la Proiect S.A. Alba Iulia, al fotografilor Lacrima Rădulescu și Victor Botei, al desenatoarei Ileana Damșa și nu în ultimul rând Aurora Itu care s-a îngrijit de tehnoredactarea computerizată a volumului.

Tuturor le exprimăm și pe acestă cale mulțumirile noastre.

Autorul

https://biblioteca-digitala.ro

1. Etapele cercetării porţii castrului

Terenul pe care s-au desfăşurat săpăturile arheologice se găseşte pe strada Militari situată în vecinătatea colţului sud-estic al cetăţii austriece (Vauban), în interiorul unui spaţiu patrulater delimitat la est de edificiile fostei turnătorii de tunuri din veacurile XVI-XVII, la vest şi nord de zidurile din cărămidă aparţinând monetăriei de stat de la Alba Iulia, în vreme ce la sud latura acestei curţi face corp comun cu zidul de incintă, în opus quadratum, al castrului (cetăţii din secolele XII-XVII) roman, pe traiectul căruia se găseşte poarta flancată de două turnuri rectangulare.

Cele dintâi investigaţii au fost intreprinse în anul 1986 când printr-o secţiune paralelă cu incinta romană am dezvelit parţial intrarea şi bastioanele ce o mărgineau.

Ulterior, din motive mai mult sau mai puţin explicabile, cercetările au încetat, ba mai mult am fost nevoiţi din cauze obiective (apropierea unor unităţi militare ce utilizau terenul ca drum de acces spre depozitele aflate în şanţul cetăţii) să întrerupem săpăturile.

După aproape un deceniu de stagnare, cercetările au fost reluate în vara anului 1994 şi aici suntem datori să-i adresăm mulţumirile noastre d-nului rector prof. univ. dr. Iuliu Paul, care ne-a sprijinit pentru reînceperea investigaţiilor sistematice.

Sondajul din 1994 a avut în vedere turnul de vest al porţii, înregistrându-se stratigrafic un pavaj din cărămidă plasat în interiorul bastionului roman, s-a atins nivelul monetăriei feudale şi s-a degajat latura vestică a turnului până la baza acestuia.

Campania următoare şi-a propus şi a reuşit să dezvelească în întregime turnul, să detalieze dimensiunile sale şi să constate desele intervenţii din evul mediu, legate mai ales de ridicarea complexului atelierelor monetare, în apropierea curtinei de sud a castrului.

https://biblioteca-digitala.ro

În anul 1996 a fost degajat, parţial, turnul de est al porţii. Următorul pas l-a reprezentat punerea în evidenţă şi dezvelirea pilonului (pintenului) central al acestei intrări duble, stabilindu-se dimensiunile şi elevaţia păstrată *in situ*.

S-a constatat, în 1997, că după epoca romană fosta poartă antică a fost blocată (cu numeroase monumente epigrafice şi sculpturale, în parte recuperate de noi) şi mutată, din alte raţiuni, înspre colţul sud-vestic al cetăţii, în zona ocupată şi astăzi de Palatul Arhiepiscopiei Romano-catolice din Alba Iulia.

În sfârşit, în 1998 s-a lucrat în interiorul turnului de est, constatându-se pe de o parte masivele intervenţii din perioada feudală, iar pe de altă parte punându-se în evidenţă zidul de incintă al castrului (partea lui interioară, n.n.) neafectat aici de clădirile evului de mijloc. În prezent, după numeroase discuţii şi demersuri, se mai aşteaptă mult solicitatele fonduri materiale pentru demararea unor lucrări de conservare, restaurare şi punere în valoare ştiinţifică şi turistică a acestui interesant şi, în acelaşi timp, important sit arheologic roman.

https://biblioteca-digitala.ro

2. Edificii şi descoperiri arheologice medievale din zona de sud-est a castrului

Pentru a oferi o imagine globală a situaţiei întâlnită în timpul cercetărilor porţii romane, considerăm oportună o discuţie asupra clădirilor care au suprapus (atunci când nu au distrus în totalitate, n.n.) pe terenul de care ne ocupăm, vestigiile ruinelor antice. Chiar dacă ştirile de care dispunem sunt de cele mai multe ori confuze, ca să nu spunem contradictorii, menţionăm că la începuturile veacului al XII-lea, după înfiinţarea Episcopiei Romano-Catolice a Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia, în jurul reşedinţei episcopale au luat naştere mai multe aşezăminte monahale, amintite, între altele, în două documente din anii 1293-1294, între care sunt semnalate, în legătură cu felurite donaţii, conventul Fraţilor Predicatori (dominicani) situat pe locul actualului sediu al Universităţii "1 Decembrie 1918" demolat în anul 1898, apoi conventul Fraţilor Eremiţi, aflat în vecinătatea celui dintâi, desfiinţat de calvini, mănăstirea Trinitarienilor, în colţul de nord-vest al cetăţii pe locul Bibliotecii documentare Batthyaneum şi al Institutului Teologic Romano-Catolic, apoi o mănăstire a Franciscanilor bulgariţi, demolată în anul 1860, peste care s-a înălţat în 1897-1898 cazarma din apropierea porţii a III-a a cetăţii (locul a permis lui Adalbert Cserni, în 1897, dezvelirea laturii de est a castrului roman, n.n.) şi nu, în ultimul rând, o mănăstire de maici închinată Sfântului Spirit[1].

Aceasta din urmă fusese plasată în partea sud-estică a cetăţii, în spaţiul ocupat în antichitate de castru. Din păcate, istoria aşezământului este necunoscută până la începutul veacului al XVIII-lea, când biserica şi edificiile aferente au fost

---

[1] E. Hulea, *Repertoriul monumentelor şi a locurilor istorice din fostul judeţ Alba*, lucrare în manuscris, f.a., păstrată la Biblioteca Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, p.29 sq.

https://biblioteca-digitala.ro

transformate în monetărie de stat (vezi mai jos). Cu această nouă atribuţie a funcţionat până în anul 1871, după care a fost folosită ca tribunal, închisoare şi un turn de pompieri. Întregul complex a fost demolat (1908), terenul devenit viran (ca şi astăzi, n.n.) fiind planificat a servi ridicării unui seminar teologic, ce nu s-a mai înălţat niciodată.

Este interesant de semnalat că în 1998, în timpul dezvelirii turnului de est al porţii castrului, am găsit sub un paviment din cărămidă corespunzător monetăriei, o monedă de 10 kreiţari, ce face parte din emisiunile lui Ferencz Jozsef (1848-1916) emisă în anul 1870, ce confirmă numismatic încheierea activităţii în monetăria locală şi transferarea ei în altă parte[2].

Din mulţimea de planuri topografice şi relevee privind anumite detalii ale oraşului Alba Iulia, documente ce încep să apară de la sfârşitul secolului al XVI-lea, două au fost cel mai des pomenite în literatura istorică a ultimelor decenii. Ne referim, desigur, la PIANTA D'ALBA IULIA ce aparţine unui anonim inginer (arhitect?) italian de la finele veacului XVII, ce înfăţişează cetatea (castrul, n.n., readaptat la cerinţele evului mediu) şi oraşul Alba Iulia şi, apoi, binecunoscutul plan din 1711 al ofiţerului G. M. Visconti, de care noi înşine ne-am folosit în monografia dedicată castrului Apulum[3].

Analizate pertinent de distinsul nostru coleg dr. Kovacs Andras, într-o documentată teză de doctorat (Construcţiile patronate de Gabriel Bethlen 1984, mss, Cluj-Napoca) şi reluate succint într-un articol *Humanista epigrafusok adalekai Gyulafehervar középes koraújkori helyrajzahaz in Szamosközy Istvan, Analecta lapidum, 1593*, Szeged, 1992, p.25-34, în care face profilul cronicarului Szamosközy (Zamosius) şi a preocupărilor sale arheologice şi epigrafice, publicate în vremea studiilor din Italia, la Padova, planurile topografice (G.M. Visconti) prezintă, în detaliu, conturul edificiilor din

[2] Idem, *op.cit.*, p.29.

[3] V. Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998, p.15-18.

https://biblioteca-digitala.ro

colțul sud-estic al cetății, din care se detașează planul arsenalului și al monetăriei locale.

Clădirea arsenalului (construită cu o aripă pe zidul de incintă al castrului, n.n.) și apoi complexul de edificiii din zonă adăposteau, în epoca principatului autonom al Transilvaniei, magaziile Palatului Princiar (aflat cu o latură tot pe zidul sudic, de incintă al fortificației romane), apoi turnătoria de tunuri, o tipografie și des amintita monetărie. Aceleași izvoare documentare menționează turnătoria de tunuri ca funcționând din ultimele decenii ale veacului al XVI-lea, înființată fiind de principele ardelean Ioan Sigismund, pe lângă un atelier mai vechi. O amploare deosebită este cunoscută sub Sigismund Bathory, când, pentru oastea sa, s-au turnat mai multe tunuri, printre care, în 1593, vestitul Lupus, cântărind 8 tone.

Atelierul – manufactură cu meșteri din Bistrița, Brașov, Sighișoara și alte centre transilvănene, a înzestrat și armata voievodului Mihai Viteazul, pentru care a executat numeroase piese de artilerie. Se presupune că în aceeași epocă, a lui Mihai Viteazul, apare documentar și denumirea Kendervar (cetatea de cânepă) utilizată tot în legătură cu arsenalul.

În același spațiu delimitat de o curte, a cărei latură de sud coincidea cu zidul roman de incintă, a funcționat, după dezafectarea mănăstirii de maici, monetaria de stat de la Alba Iulia.

Pe lângă ea au apărut cuptoare pentru topirea metalelor și ateliere de laminare a tablei de aur, argint și cupru din care se ștanțau monedele. Perioada de maximă înflorire a monetăriei albaiuliene se plazează în timpul principilor Gabriel Bethlen, Gheorghe Racotzi I și Gheorghe Racotzi II, când s-au bătut piese numismatice din aur și taleri din argint, având pe avers portretul principilor emitenți și inițialele abreviate ale orașului(A.I.)[4].

Era firesc ca o asemenea succesiune de straturi și nivele de depunere arheologică să nu afecteze mai mult sau mai puțin situl roman. O serie de construcții (păstrate și acum în

---

[4] Gh. Anghel, *Alba Iulia 2000, monografie*, Alba Iulia, 1975, p.147-148.

https://biblioteca-digitala.ro

picioare), precum și piese de inventar tipice veacurilor XVII-XVIII au ieșit la iveală în timpul cercetărilor noastre din 1994-1998.

Astfel, interioarele celor două turnuri dezafectate, fuseseră reutilizate ca încăperi plasate în spațiul fostei porți și de a lungul zidului de curtină, cu acoperișul boltit (vezi mai ales încăperea din turnul de vest) cu straturi din cărămizi prinse cu mortar. Într-o etapă ulterioară (secolul XIX, probabil), peste bolțile propriu-zise (înălțate la etajul turnurilor antice) spațiul fostelor bastioane a fost nivelat, rezultând un pavaj (paviment) din același material tegular, în parte păstrat și astăzi *in situ*.

Multe obiecte de inventar au apărut în nivelul contemporan monetăriei. Atât în anul 1986, cât mai cu seamă în intervalul celor cinci ani de cercetări sistematice au ieșit la iveală fragmente provenind de la foliile din tablă de bronz laminată, din care s-au ștanțat piese numismatice. Pe o asemenea tăbliță apare inscripționat textul: PRO LIBER(tate) dovedind că foliile respective erau înregistrate și că monetăria aparținea statului. Era, de fapt, credem, o măsură oficială de a elimina falsurile (!).

Numeroase și variate sunt micile creuzete, unele cu pereți drepți sau bombați, altele de formă tronconică, confecționate din ceramică roșie-portocalie și cenușie, întrebuințate pentru probele de metal topit. Unul intre ele este smălțuit în zona buzei. Tot pentru topit erau și vasele cu pereți groși, realizate din pastă cenușie, cu bogate urme de grafit.

Trei dintre ele merită o atenție specială:

1. **Fragment de vas masiv**, cu urme de arsură provenind de la metalul topit. Fundul cu diametrul de 11,5 cm. păstrează pe margini câte o ștampilă dreptunghiulară, rotunjită la partea superioară, ce conține simboluri masonice.
2. **Fragment de creuzet**, dimensiuni actuale H=4,2 cm., diamentrul bazei=3,8 cm., cu pereți subțiri din pastă cenușie. Ca și precedentul are pe fund aplicată aceiași

https://biblioteca-digitala.ro

ștampilă, În exteriorul ștampilei mai apare semnul (simbolul) "șorțului"[5].

3. **Perete și toartă** provenind de la un vas lustruit, cu urme de grafit. Pe toarta fragmentară "la vedere" ștampila cu simbol masonic.

Este pentru prima oară când la Alba Iulia se înregistrează dovezi ale existenței francmasoneriei. Faptul nu ne miră câtuși de puțin, dacă avem în vedere că acest curent de veche sorginte istorică a fost răspândit în Europa veacului luminilor, fiind acceptat și adoptat și de împăratul Iosif II, fiul Mariei Tereza și nepotul lui Carol VI, din ordinul căruia între 1714-1738 la Alba Iulia s-a ridicat cetatea bastionară,

Fără să intrăm în amănunte[6], care ar merita totuși o abordare specială, credem, că printre meșterii monetăriei locale, eventual artizani proveniți din Austria și Ungaria, se afla și un grup (funcționari superiori ai monetăriei?) care aveau ca semn de recunoaștere cele mai răspândite simboluri, în cazul de față echerul, nivela (perpendiculara, coloana) și șorțul considerate a fi fost "giuvaierurile mobile ale masonilor"[7]. În același spațiu al monetăriei (din zona turnurilor romane) au ieșit la lumină multe fragmente ceramice ale olăriei medievale târzii, provenind de la cahle smălțuite, cu decor floral, fragmente de farfurii cu smalț verde în interior, buze profilate ale unor vase bitronconice – rotunjite, tipuri de torți (pline sau găurite) de la vase "tigaie" cu trei piciorușe-suport, capace pictate (culoare albă) cu cercuri concentrice, fragmente de ulcioare ori alte vase din sticlă irizată.

Înaintea încheierii acestui capitol, dorim să prezentăm și materialele romane, găsite în poziție secundară, cele mai multe dintre ele reutilizate fiind de noii locuitori ai acestui spațiu din sud-estul fostului castru.

Săpăturile din anii 1997-1998 au constatat că într-o etapă istorică pe care noi o punem în legătură cu edificarea catedralei

---

[5] Christian Jacq, *Francmasoneria, istorie și inițiere*, București, 1994.
[6] R. Comănescu, Em. Dobrescu, *Istoria francmasoriei*, București, 1992.
[7] W. Leadbeater, *Partea ocultă a francmasoneriei*, București, f.a.

https://biblioteca-digitala.ro

Romano-Catolice, autoritățile evului de mijloc au renunțat la intrarea romană, strămuntându-o spre colțul sud-vestic al cetății, în apropierea cunoscutului monument ecleziastic. Acesta ar fi explicația păstrării în pământul atât de “bulversat” a unora dintre materialele tegulare cu ștampila legiunii XIII Gemina, aparținând, cele fără antroponim, primelor serii de materiale de construcție fabricate în atelierele militare ale unității (tipul LEG XIII G, GE, GEM), iar celelalte unora dintre subofițerii (principales) ce au condus, în secolele II-III, officina legiunii: IVLIVS SERENVS, AVRELIVS MENANDER și unul nou AVRELIVS TESTIVS.

Interesant, prin simbolistică și mesaj, este un perete lateral de *aedicula*, păstrat satisfăcător, cu dimensiunile actuale de 1,10 x 0,68 x 0,20 m., ce provine cu siguranță de la una din necropolele situate în apropierea castrului.

Trei din laturile sale sunt decorate cu scene tipice acestei categorii distincte în arta sepulcrală romană.

Pe cant apare bine reliefat un cantharos din care se înalță vrejul, frunze de viță și ciorchini de struguri. Într-o recentă statistică privind reprezentările de vase ceramice pe monumentele din provincia Dacia, Viorica Rusu-Bolindeț[8] demonstrează, pe bază de analogii, că tipul de vas cantharos constituie cea mai frecventă apariție pe piesele funerare provinciale (31 exemplare, procentaj 66%) dintre care pe aedicule din Dacia este reprezentat pe 6 exemplare.

Latura interioară a peretelui cuprinde ca ornamentație o mai veche scenă de inspirație mitologică[9]. În actuala stare de conservare se pot distinge o lebădă cu penajul bogat și un personaj așezat, respectiv Leda. Apariția pe monumentele din piatră a celebrei legende pare să fie, cel puțin pentru Dacia, o noutate. Spunem acest lucru având în vedere faptul că până în prezent Leda era cunoscută doar pe două din intaliile (gemele)

[8] V. Rusu-Bolindeț, *Eph.Nap.*, IV, 1994, p.113-148.

[9] M. Bărbulescu, *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p.141-146.

https://biblioteca-digitala.ro

descoperite la Romula[10], unde odată apare împreună cu lebăda, iar în alt caz cu oul, din care au apărut pe lume Castor și Pollux. Mult mai bine se distinge reprezentarea de pe latura exterioară, împărțită în două registre.

La partea superioară apar copitele anterioare ale unui cal în galop spre stânga. Din analiza comparativă a unui lot de 20 aedicule fragmentare, având ca imagine călărețul, pe piese similare apărute la Cristești, Gilău, Gherla, Napoca, Optatiana, Șeica Mică și Apulum[11], rezultă că scena răspândită în simbolistica funebră apare în trei ipostaze: cea a mortului eroizat, apoi, călăreț la vânătoare și, în fine, călăreț lovind un dușman sau animal.

Toți cei care au abordat acest motiv, sunt de acord când afirmă că prototipul scenei, ce figurează fie central, fie într-unul din câmpurile ce delimitau spațiul unei aedicula, pare să fi plecat de la cunoscuta prezentare iconografică a cavalerului sau eroului trac, a cărui religie, relativ puțin răspândită în Dacia, figurează pe plachete votive. Nu este pentru prima oară, când scene votive prin excelență, au fost preluate și în simbolistica funerară. Ocupându-se de acest aspect, M. Bărbulescu[12] afirma că apariția calului și, uneori, a carului constituiau simboluri ce sugerează deplasarea sufletului, așa după cum vânturile sau barca, imaginate ca mijloace de ridicare (=transportare) a unei greutăți ascund ideea separării sufletului de corpul material. Sub reprezentarea calului întreaga suprafață a aediculei este ocupată de două personaje.

Mai întâi se detașează Moira (Parca) Clotho în cunoscuta atitudine de matroană romană, înveșmântată într-un chiton lung și o mantie prinsă la mijloc. Lapicidul local a realizat foarte plastic poziția maiestuoasă a figurii centrale, însoțită de atributele-i definitorii: mâna stângă îndepărtată de corp ține fuiorul, iar cea dreaptă fusul de formă tronconică. Este de fapt

[10] D. Tudor, *Apulum*, VI, 1967, p.224, nr.68.

[11] Oct. Floca, W. Wolski, *BMI*, 3, 1973, fig. 17, 21, 60, 66, 70-72, 102, 104, 108-109; V. Moga, *RM*, 2, 1993, p.59-60.

[12] M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj, 1984, p.193 sq.

https://biblioteca-digitala.ro

mesajul ce face din Clotho nu numai torcătoarea ce simbolizează trecutul, dar și pe cea care, prin fuior și fus, putea întrerupe firul vieții. Astfel, trebuie interpretată și prezența la picioarele ei a bărbatului cu tunica manicata și coif, în care noi întrevedem un eques care, cu privirea spre Moiră, pare să-i implore o soartă favorabilă.

Scena degajând resemnarea sau rugămintea celui îngenunchiat este a doua apariție, pe pereții de aedicula din Dacia, a Parcei Clotho, anterior fiind cunoscută o piesă similară la Potaissa[13], unde un adolescent nud își îndreaptă privirile spre cea de care depindea, în mentalitatea antică, întinderea vieții pământene.

Din marmură albă a fost executată și placheta fragmentară (13 x 6 x 4 cm.) cu un text epigrafic trunchiat (h. litere 1,5 cm.) din care nu se mai păstrează decât litere disparate: O (r.1), ER (r.2), O (r.3), S (r. 4) aparținând, probabil, unei liste ce cuprindea antroponimele unor elemente încadrate în legiunea XIII Gemina (?).

O lespede de formă patrulateră, de mari dimensiuni (1,25 x 0,75 x 0,60 m.) cuprinde următorul text:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
SACRVM

Restul inscripției votive (câmp 1,00 x 0,50 m.) dedicată divinității supreme a religiei greco-romane nu a fost completat, de unde deducem că altarul ar putea să provină dintr-un atelier de lapicizi, unde se executau serii de monumente votive (funerare ori de altă natură) ce urmau a fi, ulterior, completate la solicitarea comanditarilor.

Din șirul pieselor romane surpinse în poziție secundară se detașează prin insolitul informației pe care o conține un altar din calcar descoperit cu ocazia primelor noastre cercetări din anul 1986 în spațiul dintre cele două turnuri de flancare ale porții. Păstrat într-o stare de conservare satisfăcătoare,

[13] D. Isac, M. Bărbulescu, *Acta MN*, XIII, 1976, p.177-189; V. Wollmann, I.T.Lipovan, *Potaissa*, III, 1982, p.96-98.

https://biblioteca-digitala.ro

monumentul are următoarele dimensiuni: 116 x 54 x 56 cm. După toate probabilităţile este vorba de o bază de statuie, spre această opinie conducând cavitatea rectangulară vizibilă şi acum la partea superioară. Ne reţin atenţia, pentru început, reliefurile din părţile laterale, încadrate de chenare. Pe partea dreaptă se distinge o divinitate feminină cu coafura strânsă sub o diademă, înveşmântată în chiton şi palium. Zeitatea ţine în mâna stângă cornucopia şi în cea dreaptă un obiect rotund ce nu poate fi interpretat din cauza stării de conservare.

În partea opusă (stângă) într-o nişă semicirculară se distinge bustul unei alte divinităţi, de această dată masculină, probabil Mercurius cu atributele tipice. Câteva animale marine completează partea inferioară a nişei.

Reprezentările iconografice sunt completate de un text epigrafic cu litere de 7 cm. (r.1), 6 cm. (r.2-3), 5 cm. (r.4), 4 cm. (r. 5-6), 3,5 cm. (r.7), 3 cm. (r.8); partea superioară a monumentului şi inscripţia sunt distruse şi destul de greu lizibile:

[G]enio p(ublici) p(ortorii)
[et] T(iti) Iul(ii) Sa
[t]urnini
conduc(toris)
p(ublici) p(ortorii) Illyr(ici)
Maximianus
[se] r(uus) vilic(us) ex pri(vatis)
[pr]o s[al(ute) s] ua [suorumq(ue)]

Traducere: Geniului protector al vămii publice şi lui T- Iulius Saturninus conducător al vămii publice a Illyricum-ului, Maximianus servus vilicus al celui de mai sus, a ridicat monumentul pentru sănătatea sa şi a lor săi.

Suntem în faţa atestării unui birou al vămii publice de la Apulum (Partoş), necunoscut până la această atestare epigrafică[14]. Fără să intrăm în amănunte care nu ne interesează

[14] I. Piso, V. Moga, *Acta MN*, 35/1, 1998, p.105-108; N. Gudea, *Porolissum, vama romană, Bibliotheca Musei Napocensis*, XIII, Cluj-Napoca, 1996, p.125-138.

https://biblioteca-digitala.ro

aici, dată fiind tematica volumului de faţă, ţinem să precizăm că titularul T. Iulius Saturninus, cunoscut printre conductores publici portorii Illyrici şi-a desfăşurat activitatea între anii 147-157, urmând apoi o carieră administrativă sub domnia cuplului imperial Marcus Aurelius şi Lucius Verus (161-169). Provenind cu siguranţă de pe teritoriul primului centru urban apulens (Municipium Aurelium-Colonia Aurelia Apulensis) inscripţia a fost transportată de la Partoş, ca şi celelalte monumente romane cu care s-a blocat, în evul mediu, fost intrare în castrul roman.

În acelaşi an când apărea inscripţia de mai sus (1986), în spaţiul dintre cele două bastioane a fost descoperită şi o locuinţă de suprafaţă, amenajată şi refăcută în mai multe etape succesive[15].

Iniţial, locuinţa a fost ridicată între zidurile interioare ale fostelor turnuri. Podeaua, suprinsă la circa 2,40 – 2,50 m. de nivelul contemporan de călcare, avea o lungime de 4,25 m. Pereţii laterali ai construcţiei fuseseră de lemn, iar vatra de foc, sub forma unei lentile de cărbune, era plasată pe peretele de sud al secţiunii arheologice. Ca inventar, se remarcă fragmente ceramice aparţinând unor vase executate cu mâna sau la roata olarului, dintr-un lut (pastă) negru cenuşiu şi brun-gălbui. Ornamentica unora din vase consta din striuri orizontale, ondulate sau caneluri, tipice ceramicii încadrată cronologic în veacul al X-lea. Au fost recuperate şi fragmente de oase, care conform analizelor de laborator, au aparţinut unor taurine, suine, ovicaprine şi cervidee. Sunt, de fapt, aceleaşi urme de materiale faunistice în locuinţele feudal-timpurii (secolele X-XII) aflate atât în cetate, cât şi în alte puncte ale oraşului Alba Iulia[16].

---

[15] S. Haimovici, M. Blăjan, *Eph. Nap.*, II, 1992, p.220-222.

[16] Gh. Anghel, *Apulum*, VII/1, 1968, p.469-482; R. Heitel, *Muzeul Naţional*, II, 1975, p.344; *Materiale*, XV, 1981, p.446.

https://biblioteca-digitala.ro

3. Porta principalis dextra a castrului Apulum

Să urmărim, în continuare, situaţia primei fortificaţii edificată, la începuturile stăpânirii romane în Dacia, pe a treia terasă a râului Mureş.

Aşa cum am avut ocazia să discutăm cu alte prilejuri şi să prezentăm în monografia dedicată castrului[17] local, acesta a avut o formă patrulateră cu laturile de 440 x 430 m., şi, în timpul existenţei sale, în veacurile II-III, a trecut prin două faze constructive, una din pământ (epoca lui Traian) şi, apoi, una din piatră (Hadrian – Antoninus Pius) cu mai multe refaceri, mai ales, în timpul dinastiei împăraţilor Severi (Septimius Severus-Caracalla).

Forma castrului (devenit în intervalul secolelor XII-XVII prima cetate medievală a Alba Iuliei) apare conturată pe două din mulţimea planurilor topografice, datând din veacul al XVII-lea şi de la începutul secolului următor. Fără să mai repetăm ceea ce am discutat în monografia noastră, trebuie să reamintim câteva amănunte care ne interesează direct.

Unul din cele mai vechi planuri – PIANTA D'ALBA IULIA - înfăţişează cetatea şi oraşul din mediul geografic imediat: râurile Ampoi şi Mureş, apoi terasa naturală pe care era aşezată cetatea, înconjurată de cartiere ale populaţiei civile, şi culmile dealului Mamut. Autorul documentului cartografic şi-a îndreptat atenţia mai ales asupra fortificaţiei desemnată cu litera A, în interiorul căreia apar schematic planurile Palatului Principilor Transilvaniei şi ale Catedralei Romano-Catolice. Potrivit desenului cetatea îşi relevă prin formă şi dimensiuni originea romană. Perimetrul patrat al castrului este afectat pe latura de sud de două bastioane cu "urechi" construite de principele – umanist Gabriel Bethlen, unite pe plan cu o linie întreruptă ("punctată"), plasată dincolo de incinta de sud a

---

[17] Vezi nota noastră numărul 3.

https://biblioteca-digitala.ro

castrului (cetăţi, n.n.). Să precizăm că pe planul anonimului arhitect italian zidul de sud nu semnalează poarta romană (vezi mai jos).

În schimb, turnurile de flancare, de mici dimensiuni, apar doar pe laturile de vest şi nord. Intrările principale în cetate – est şi vest – sunt aidoma celor ale castrelor romane şi, fapt de o semnificaţie nu îndeajuns subliniată pentru dăinuirea edificiilor antice la Alba Iulia, planul redă aceste căi de acces flancate de tipice turnuri romane de poartă, aflate în interiorul curtinei, pe mijlocul laturilor.

Poarta de pe latura de est era prevăzută, în afara incintei, cu o barbacană circulară aşezată în mijlocul şanţului de apărare, de la care pornea un drum spre "oraşul de jos". Pe latura de vest, în exteriorul porţii apărea un pod de lemn. În colţul sud-vestic, şanţul ce înconjura cetatea era întrerupt de încă două intrări ce deserveau reşedinţa princiară.

Al doilea plan cartografic, întocmit la 11 februarie 1711 de locotenent-colonelul Giovanni Morando Visconti, confirmă veridicitatea primelor informaţii, redând situaţia dinaintea demarării vastelor lucrări la fortificaţia Vauban. Diferenţele referitoare la cetate sunt nesemnificative şi se referă numai la porţi. La cele principale – est (Sf. Gheorghe) şi vest (Sf. Mihail) sunt reprezentative două barbacane, una semicirculară (est), iar cealaltă în forma siglei M (vest). Lipsesc turnurile de flancare retrase şi nu mai apar intrările din zona palatului princiar. Ca şi în cazul primului plan, incinta de sud nu prezintă fosta poartă romană ci doar unele din edificiile legate de turnătoria de turnuri şi monetăria oraşului.

În sfârşit, în planurile realizate de ofiţerul – genist J. K. von Weiss, directorul fortificaţiilor imperiale din Transilvania şi unul din arhitecţii cetăţii bastionare albaiuliene, porţile de est şi vest, ca şi zidurile pe care ele le străpungeau, dispar, poarta Sf. Mihail fiind distrusă, iar barbacana porţii răsăritene devine depozit de pulbere.

Mulţi dintre călătorii străini care au lăsat ştiri despre Alba Iulia veacurilor XV-XVII, au remarcat deasupra porţii de est a castrului (=primei cetăţi feudale albaiuliene) un bazorelief

https://biblioteca-digitala.ro

înfăţişând Lupa capitolina, monument dispărut la o dată ce nu mai poate fi precizată. Este posibil (şi suntem convinşi de această afirmaţie) că această poartă, cu deschiderea spre valea Mureşului, să fi fost porta praetoria a castrului apulens, în vreme ce intrarea de pe latura opusă, aflată tot pe mijlocul laturii (de vest) să fie porta decumana.

Să reţinem, aşa cum aminteam şi cu alt prilej, că această poartă se găsea în punctul cel mai dominant din castru, astfel încât poziţia ei, pe vârful pantei ce coboară spre est, confirmă pe teren şi pentru castrul Apulum una din recomandările autorilor – militari antici privitoare la plasarea porţilor într-un castru roman.

Plasarea porţilor praetoria şi decumana la mijlocul laturilor se întâlneşte între atâtea altele din Imperiu[18] şi în cazul celui de al doilea castru de legiune din Dacia, cel de la Potaissa[19] unde, ca şi la Apulum, porta decumana era plasată într-o poziţie dominantă faţă de celelalte intrări.

Aşa cum s-a văzut, pe planurile cartografice nu apar marcate căile de acces ce tăiau laturile de nord şi sud.

Locul porţilor principalis este sugerat de Visconti, atât pe planul din 1711 la care ne-am referit, cât şi pe un alt plan din anul 1714 la care am avut acces graţie colegului Gh. Anghel[20], căruia i-a provenit recent de la Viena. Arhitectul militar italian schiţează unele edificii interioare, ce apar la 2/3 din lungimea laturilor respective, ce ar putea să sugereze turnurile de flancare ale respectivelor intrări. Dacă, poarta de nord – principalis sinistra – nu mai este astăzi vizibilă, deoarece aici s-a înălţat un complex de clădiri ce au distrus şi suprapus intrarea romană, aceasta apare cu pregnanţă pe traseul laturii de sud.

Porta principalis dextra a fost plasată în valul (agger) corespunzător fazei de pământ şi lemn a fortificaţii legiunii XIII Gemina. Din păcate faza iniţială a porţii nu a fost

---

[18] T. Bechert, *Bonner Jahrbücher*, 171, 1971, p.201-288.

[19] M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 1987, p.110-114.

[20] Gh. Anghel, T. Goronea, *Apulum*, XXXVI, 1999, sub tipar.

https://biblioteca-digitala.ro

surprinsă cu claritate, dar existența ei a fost ilustrată, indirect, de câteva materiale arheologice care vin să confirme edificarea lagărului încă sub M. Ulpius Traianus. Avem în vedere două fragmente ceramice dacice, lucrate cu mâna, precum și o cupă hemisferică terra sigilatta lisă nord-padană, găsite în stratul de nivelare la baza (talpa) unuia din turnurile din piatră ale porții. Materialelor ceramice din faza timpurie a castrului li se adaugă un dupondius de la Domițian (neidentificabil) și un altul aparținând emisiunilor lui Traian emise în anii 103-111 (RIC, II, 505), dupondius 26,5 mm., gr.12,25 gr.; Avers: IMP CAES NERVAE TRAIANO AUG GER DAC P M TR P COS V P P bustul radiat al împăratului spre dreapta; Revers: SPQR OPTIMO PRINCIPI S C- Pax în picioare cu o ramură și un corn al abundenței, ține piciorul drept pe un dac supus)[21] ce se constituie în repere cronologice ale debutului vieții romane la Apulum, în general, și a castrului în special. Mai mult, un as (neidentificabil) datând, eventual, din vremea lui P. Aelius Hadrianus, poate reprezenta, la rândul său, o dovadă peremptorie a trecerii castrului și, în cazul de față, al porții, de la faza de pământ, la cea de piatră[22].

Pentru degajarea acestei porți a fost deschisă o suprafață de 28 x 11 m. Au fost dezvelite turnurile de flancare ale intrării, edificii relativ bine păstrate după un mileniu și mai bine de la construirea lor. Distanța dintre turnurile (bastioanele) patrulatere este de circa 24,20 m. (laturile exterioare), respectiv 10 m. în interiorul laturilor. Deschiderea maximă a porții are 12,35 m. Intrarea dispunea la mijloc de un pilon (pinten, stâlp) ce împărțea calea de acces în două culoare cu dimensiuni identice, lung de 5,65 m., cu lățimea de 1,80 m. la capetele cu contraforți și 1,05 m. pe restul ductului. Elevația surprinsă in situ a zidului median este de 1,55 m. (exterior) și 1,15 m. (spre interior).

Iată, în continuare, o sumară descriere a turnurilor:

---

[21] Identificarea monedelor a fost făcută de V. Pavel, căreia îi mulțumim.

[22] V. Moga, *Castrul...*, p.46-49.

https://biblioteca-digitala.ro

Turn I (de vest) cu blocuri (asize) ecarisate așezate în opus quadratum, legate cu mortar hidraulic, are în exterior dimensiunile de 7,95 x 5,85 m., iar în interior măsoară 5,15 x 2,80 m. Lățimea laturilor, acolo unde a putut fi măsurată, este variabilă: 1,50 m. (vest) – 2,10 m. (est). O explicație a acestei diferențe ar putea fi aceea că această latură, distrusă în cea mai mare măsură de clădirea cu boltă din cărămidă din interiorul bastionului I, se găsea în apropierea părții carosabile, mult solicitată în antichitate). Înălțimea actuală a turnului (măsurată pe latura de sud) este de 5,85 m.

Intrarea în turnul propriu-zis, lată de 1,55 m. era practicată în partea dinspre interiorul castrului (latura de nord) unde la adâncimea de 2,85 m. am surprins pragurile și scările de acces. Cu siguranță, turnul a fost prevăzut cu parter și etaj, acoperișul fiind alcătuit din țigle și olane (câteva din ele înfățișează leul, insigna legiunii XIII Gemina, vezi mai jos).

În anul 1995 când am investigat latura de vest a turnului, pentru a evidenția maniera de construcție a porții, am găsit multe bucăți și fragmente din calcar organogen[23], rezultate de la cioplirea blocurilor. Lentila de pietriș și bucăți de calcar, surprinsă stratigrafic, vine să ilustreze că la punerea în operă a asizelor, cioplirea s-a executat la fața locului, într-un atelier de prelucrare "ad-hoc".

Printre urmele atelierului a ieșit la lumină și un fragment dintr-o țiglă cu ștampila .... G XIII G, cu analogii la Vindobona (de unde legiunea XIII Gemina a fost transferată, după campaniile de cucerire a Daciei, pe locul viitorului centru urban Apulum, n.n.), aparținând din punct de vedere cronologic primelor serii (tipuri) de materiale tegulare executate în officina legiunii XIII Gemina.

Bastionul de vest are un ieșind de 0,85 m. din frontul zidului de incintă, cu care, de altfel, face corp comun.

Turnul II (de est) este mai slab conservat decât pandantul său. Și aici grosimea laturilor este variabilă. Pe latura de est blocurile păstrate in situ ating înălțimea de 1,55-1,80 m., în

---

[23] Idem, *op.cit.*, p.48.

https://biblioteca-digitala.ro

timp ce pe laturile de vest și nord, asizele din elevație fuseseră dislocate (ulterior încetării misiunii defensive romane) până la patul de așteptare.

Nivelul de călcare, așezat pe un strat din opus signinum, consta din "plăci" patrulatere din aceiași rocă calcaroasă. În cazul de față s-a putut cerceta și interiorul edificiului, îndepărtarea straturilor de depunere feudală permițându-ne, în campania anului 1998, punerea în evidență a părții interioare a zidului de incintă, corespunzător laturiii sudice a castrului.

Turnul II a fost dislocat în cea mai mare măsură în evul mediu când, cu blocurile din elevația lui și, așa cum am mai menționat, cu monumente epigrafice și sculputurale antice, aduse din alte părți ale fostului centru urban Apulum, s-a blocat (astupat) poarta romană, așa încât apare ca explicabilă lipsa ei pe planurile cartografice și topografice ale cetății (castrului, n.n.) și orașului Alba Iulia.

Porta principalis dextra a castrului apulens se încadrează din punct de vedere tipologic în categoria porților duble cu pilon central (median), străjuite de turnuri cu planul rectangular și ieșindu-l din front, redus.

Referitor la problema turnurilor de poartă de la castrele din Imperiu, inclusiv din Dacia, există o bogată informație bibliografică, constând din lucrări generale și speciale, care au abordat acest subiect. Să amintim în acest context, lucrarea monografică datorată lui Tilmann Bechert[24] care a avut în obiectiv turnurile de poartă și inscripțiile referitoare la construirea lor (o asemenea inscripție – inscripții? lipsește la Apulum n.n.) în intervalul cuprins între domniile împăraților Claudius și Severus Alexander, apoi numeroasele articole publicate în volumele ce au ca tematică comunicările de la reuniunile internaționale dedicate special frontierelor romane[25],

[24] Vezi nota noastră numărul 18.

[25] A se vedea *Studien zu den Militargrenzen Roms*, III, 1986, și mai recent *Roman Frontier Studies, 1995, Oxbow Monograph*, 91, 1997.

https://biblioteca-digitala.ro

lucrarea lui J. Lander[26] despre fortificaţiile din piatră şi evoluţia lor în veacurile I-IV etc.

Contribuţia naţională asupra subiectului a fost tratată în mod special de D. Alicu[27] într-un studiu sintetic apărut în anul 1973, bazat pe investigaţiile la câteva din castrele şi turnurile de porţi de la castrele din provincia Dacia cu analogiile lor la scara Imperiului, apoi studiile şi monografiile datorate lui N. Gudea, D. Benea, M. Bărbulescu, D. Protase, Cr. Vlădescu[28] ş.a. care au tratat subiectul armatei şi al fortificaţiilor din provincie.

O menţiune specială trebuie făcută volumelor apărute cu ocazia celui de al XVII-lea Congres Internaţional asupra Frontierelor Romane, desfăşurat la Zalău în 1997, unde, cel puţin, pentru cele mai cunoscute fortificaţii din Dacia Porolissensis s-au publicat rezultatele unor cercetări de dată recentă[29].

Pentru castrele din provincia Dacia sunt cunoscute două tipuri de porţi, respectiv porţi încadrate de turnuri cu planul rectangular şi turnuri cu una din laturi de formă semicirculară. Referitor la variantele primei categorii, acestea au fost catalogate în funcţie de dimensiunile ieşindului, mai redus (0,50 – 0,80 m.) la castre cum au fost cele întâlnite, între altele în Dacia Inferior, între care cel de la Drobeta are ieşindul de 0,80 m. Ca şi turnurile porţii principalis dextra de la Apulum) ori depăşind 1,50 m. până la 4 m. (vezi castrul de la Gherla)[30].

---

26 J. Lander, *BAR*, IS, 206, Oxford, 1984.

27 D. Alicu, *ActaMN*, X, 1973, p.107-126.

28 N. Gudea, *Acta MP*, XIII, p.1989, p.1-180; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Editura Museion, Bucureşti, 1994, p.27-60; M. Bărbulescu, *Din istoria...*, p.84-172; D. Protase, C. Gaiu, *Castrul roman Ilişua*, Bistriţa, 1997; Cr. Vlădescu, *Fortificaţiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986, etc.

29 N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi*; D. Tamba, *Castrul roman de la Românaşi – Largiana*; Al. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romina – Certiae*, N. Gudea, *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad*; D. Isac, *Castrul de cohortă şi ală de la Gilău*; M. Bărbulescu, *Castrul legionar de la Potaissa (Turda)* şi N. Gudea, *Der Dakische Limes*, JRGZM, 44, 1997.

30 D. Alicu, *op.cit.*, p.107, 110, 114-120.

https://biblioteca-digitala.ro

Dintre castrele cu turnuri rectangulare, prevăzute cu pilon median, ar fi de menţionat cele de la Micia (poarta de sud a castrului), Inlăceni (porta praetoria), Buciumi (porta praetoria), Ilişua (porta principalis dextra), Tibiscum (porta praetoria a castrului mare)[31], în care erau adăpostite unităţi auxiliare, iar pentru castrele de legiune, castrul de la Potaissa (porta decumana aflată la mijlocul laturii de vest)[32].

Ca analogii din Imperiu ne limităm a menţiona aici doar turnurile porţii castrului legiunii I Adiutrix de la Brigetio-Szöny[33], a cărui planimetrie şi plasare a porţilor cu turnuri de flancare este apropiată de fortificaţia apulensă.

Nu spunem o noutate când afirmăm că mediul militar a reprezentat un model pentru plasarea porţilor şi a turnurilor (ca să ne referim strict la tema noastră) şi de către centrele urbane imperiale. Pentru mediu civil, cel puţin pentru Dacia, bastioane patrulatere ieşite în afara curtinei, cu contraforţi în spaţiul porţii, au fost întâlnite în cadrul complexului vamal de la Porolissum[34], unde situaţia stratigrafică, cronologia fazelor de construcţie şi piesele numismatice de la Traian, sunt similare cu cele întâlnite de noi la porta principalis dextra a castrului de care ne ocupăm, iniţial, aşa cum am mai spus, o etapă de la Traian şi ulterior, o etapă constructivă din piatră, datorată succesorului cuceritorului Daciei, P. Aelius Hadrianus.

[31] Ibidem, *passim*; D. Benea, P. Bona, *op.cit.*, p.38-41.

[32] M. Bărbulescu, *Din istoria...*, p.110-114.

[33] T. Bechert, *op.cit.*, p.234-236 (Brigetio).

[34] N. Gudea, *Bibliotheca Musei Napocensis*, XII, 1996, p.43-44, 49-50.

https://biblioteca-digitala.ro

4. Descoperiri arheologice din poarta castrului roman

În finalul acestor pagini ne vom ocupa de inventarul arheologic descoperit în zona ocupată de poarta castrului, piese ce au "scăpat" de spolierile ulterioare încheierii rolului defensiv al acestei prima fortificaţii edificate la Alba Iulia, la începuturile prezenţei romane la nordul Dunării.

Din vecinătatea turnului de vest al porţii, la talpa zidului bastionului am descoperit, aşa cum am amintit deja, două fragmente ceramice dacice. Lucrate cu mâna, din pastă grosieră, ele provin de la vase de tip borcan, decorate, primul (14 x 10 cm., inv. D. 4675) cu un buton masiv, iar cel de al doilea (5 x 3 cm., inv. D.4576) cu un brâu crestat, tipic olăriei dacice din faza clasică a evoluţiei acesteia. Să amintim aici că fragmentele nu sunt singurele descoperirii dacice din castru[35]. Lor li se adaugă alte 10-12 fragmente ieşite la iveală în anul 1985, la baza uneia din barăcile identificate în acelaşi colţ sud-estic al castrului.

Prezenţa ceramicii dacice nu mai este de mult surprinzătoare, ea completând cu un nou punct seria castrelor din provincie în care fusese semnalată ceramica autohtonă, asupra semnificaţiei căreia în mediul cazon şi civil provincial, există o bogată bibliografie.

Tot fazei timpurii a castrului îi aparţine o cupă hemisferică (diametrul maxim 10 cm., diametrul bazei 4 cm., inv. R.9578) cu buza răsfrântă spre exterior. Profilul în formă de "S" a vasului reprezintă o moştenire a formei Dragendorff 36. Piesa face parte din serviciile de sigilate lise (tip A) de producţie tardo-padană, datate în intervalul cuprins între a doua jumătate a veacului I şi prima jumătate a celui următor. Decorul constă din perechi de crini, realizaţi în tehnica barbotinei, plasaţi pe buza răsfrântă a cupei. Vasul nu este

---

[35] V. Moga, *Castrul...*, p.106.

https://biblioteca-digitala.ro

ştampilat.. Răspândit în Italia de nord şi provinciile dunărene, acest tip este întâlnit, între altele, la Carnuntum, Poetovio, Sirmium etc.[36]

Sigilatele nord-padane au fost descoperite în capitala Daciei şi la Apulum (Partoş) în nivele timpurii ale locuirii romane[37].

Din aceiaşi categorie a ceramicii sigilate neştampilate au apărut, în acelaşi context arheologic, fundul inelar al unei cupe (diametrul 6 cm., inv. R.9579) şi fragmentul unui pahar cu buza dreaptă şi pereţii subţiri, decoraţi în reţea (h.4 cm., inv.R.8580/1).

Ceramicii de import i se adaugă, în continuare, două opaiţe, unul fragmentar decorat cu glazură verzuie (1,4 cm., inv.R.9581) cu toarta întreagă[38] şi un altul întregibil (diametrul 5,4 m., inv.R.9582) din categoria lucernaelor monolychnis, cu volute, având ciocul (rostrum) de formă triunghiulară, detaşat de rezervor şi flancat de două volute proeminente. Partea superioară a rezervorului este ornată cu motive vegetale. Nu are ştampilă.

Opaiţe de acest tip au mai fost descoperite la Apulum, şi în alte centre ale provinciei, fiind încadrate din punct de vedere cronologic între sfârşitul secolului I – primele decenii ale secolului II[39].

Mai semnalăm, la capitolul ceramicii, o amforă fragmentară (h.16 cm., inv.R.9585) şi un vas de mici dimensiuni (h.8 cm., inv.R.9584) din pastă roşie-cărămizie, sugerând prin formă un ulcior miniatural.

Dar, trei din materialele ceramice, descoperite în anii 1986 (14,5 x 12 cm., inv.R.8258), 1997 (17 x 14 cm., inv.R.9586) şi 1998 (25 x 18 cm., inv.R.9587) merită o discuţie aparte. Este vorba de antefixe, descoperite împreună cu elemente de paviment, cărămizi, ţigle (cu ştampila unităţii) şi

[36] Suntem recunoscători colegei noastre V. Rusu-Bolindeţ pentru informaţiile privind această categorie a ceramicii romane.

[37] C. Oprean, *Apulum*, XXXV, 1998, p.126.

[38] C. Alicu, A. Soroceanu, *Potaissa*, III, 1982, p.52-65.

[39] Cl. Băluţă, *Apulum*, V, 1965, p.278-279.

https://biblioteca-digitala.ro

olane fragmentare căzute pe nivelul de călcare al turnului de est și al pilonului median al porții.

Ornamentul, plasat la partea superioară (acoperiș n.n.) a turnurilor de flancare, redă figura unui leu și se constituie într-o inedită ilustrare a insignei – signum – legiunii XIII Gemina[40].

Câteva analogii cu antefixe aparținând legiunii XX Valeria Victrix, transferată după anul 86 la Deva[41] (Chester), reprezentând un mistreț, interpretat ca stindard al unității militare cantonată în Britannia, ne fac să afirmăm că piesele noastre repezintă o transpunere în ceramică, ca produse ale officinei militare locale, a leului, simbol-protector pus în legătură cu perioada zodiacală (20 iulie – 19 august) în care legiunea XIII Gemina fusese constituită.

Leul ca insignă a mai fost atribuit și altor unități, cum au fost legiunile IIII Flavia Felix, V Macedonica, IX Augusta, XVI Flavia[42].

Descoperirile de la Apulum completează șirul vestigiilor arheologice cu reprezentarea stindardului unității cantonată la Apulum.

O trecere în revistă, chiar și sumară, credem, că ar fi binevenită.

În anul 1903 în albia râului Cugir, în raza localității Vinerea (jud. Alba) ieșea la lumină o tablă din bronz, reprezentând colțul din dreapta și partea centrală din registrul de jos al unui umbo de scut.. În interior, într-un chenar dublu, se distinge capul unui tânăr cu bonetă frigiană și lângă el, în chenarul alăturat, un leu, pășind spre dreapta.

Atât G.Teglas[43], primul editor al obiectului, cât și J. Winkler și M. D. Lazăr[44] autori care au reluat discuția asupra piesei (acum în patrimoniul Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva), pornind de la o descoperire similară de la

[40] V. Moga, *Din istoria...*, p.15.

[41] G. C. Boon, *Apulum*, XI, 1973,. p.115, nota nr.27.

[42] *DA*, IV/2, p.1311.

[43] G. Teglas, *Muzeumi es könyvtari*, VIII, 1914, p.206-209.

[44] Cf. *Sargetia*, XIII, 1977, p.267-276.

https://biblioteca-digitala.ro

Vindonissa (umbo al unui soldat din legiunea VIII Augusta, cu signum taurul) demonstrează că fragmentul "vinerean" redă emblema legiunii XIII Gemina și, continuăm noi, apariția lui în localitatea Vinerea confirmă înglobarea actualei comune în teritoriul militar al unității de la Apulum[45].

O descoperire fortuită din Africa, de la Byrsa[46] ilustrează aceiași insignă; pe un relief din marmură apare personificarea provinciei Dacia[47] sub înfățișarea unei femei ce ține pe umărul drept port-stindardul din lemn, terminat la vârf cu un leu, dovedind și în cazul de față signa legionis XIII Geminae. Monumentul cu caracter sepulcral a decorat, după opinia autorului, mormântul unui înalt personaj cartaginez, fost guvernator sau comandant – legatus legionis – al unității apulense.

Monedele emise de Filip Arabul, Gallienus, Victorinus[48] confirmă, iconografic insignele legiunilor XIII Gemina și V Macedonica.

Pe reversul monedelor de tipul PROVINCIA DACIA, personificarea provinciei poartă în mâini stindardele celor două legiuni "dacice" (o asemenea monedă din bronz a fost descoperită de noi în anul 1992 cu ocazia cercetărilor de pe teritoriul Coloniei Aurelia Apulensis, în vecinătatea porticului identificat în partea estică a axei cardo maximus a primului centru urban de la Apulum).

Leul apare sub stindardul cu cifra XIII, pe câtă vreme vulturul (aquila, semn distinctiv pentru legiunea V Macedonica) sub emblema cu cifra V. Descoperirea antefixelor din porta principalis dextra de la Apulum confirmă și tegular stindardul singurei legiuni care a staționat permanent în Dacia, de la cucerirea și organizarea ei ca provinicie cu statut imperial și până la abandonarea și retragerea romană, la sudul Dunării.

---

[45] V. Moga, *Castrul...*, p.71-73.

[46] P. Vegne, *Cahiers de Byrsa*, 1958/1959, p.87-95.

[47] M. Macrea, *Personificările Daciei în arta și pe monumentele romane*, în volumul *De la Burebista la Dacia postromană* (îngrijit de M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 1978, p.158-166; I. Glodariu, *Apulum*, IX, 1971, p.297-303.

[48] J. Winkler, *SCN*, V, 1971, p.145-161.

https://biblioteca-digitala.ro

Interesante sunt, la rândul lor, două piese de bronz[49], singurele descoperite până acum în spaţiul ocupat de poarta castrului. Avem în vedere un pandantiv în formă de cheie[50] lung de 8,3 cm. şi o prinzătoare de teacă (lungime 7,5 cm.) găsită în anul 1996 pe nivelul de călcare al turnului de est (faza de piatră, adâncime 2,80 m.) împreună cu unul din antefixele la care ne-am referit deja.

Piesa de echipament militar are forma trapezoidală alungită, cu extremităţile coborând în unghi drept. Ca şi obiecte similare descoperite în mediul militar – provincial, prinzătoarea de faţă este decorată la capătul superior cu un "buton în baston profilat". Pentru asemenea descoperiri există la noi un singur articol special, datorat lui Liviu Petculescu[51], care ocupându-se de cele peste 20 piese, deosebea două mari tipuri. Piesa de la Apulum face parte din categoria prinzătoarelor ce se acordau pe teacă cu două nituri. Analogii se cunosc în castrele de la Gilău, Buciumi, Potaissa, Răcari, ş.a., datarea lor fiind plasată între mijlocul secolului I – mijlocul veacului următor. Prezenta prinzătoare de teacă este singurul exemplar descoperit în condiţii arheologice şi stratigrafice precise. Anterior apariţiei sale se mai semnalau printre obiectele de echipament militar din os, o întăritoare de arc, însemne militare etc. o prinzătoare apărută fortuit pe teritoriul Coloniei Aurelia Apulensis, aparţinând tipului II – Steckbügel – datate în secolul III[52].

În sfârşit, câteva cuvinte despre monedele apărute în interiorul turnului de vest al porţii. Se remarcă, pentru început, un dupondius de la Domiţian (neidentificabil) şi un altul aparţinând emisiunilor lui M. Ulpius Traianus, emis între anii

---

[49] Vezi catalogul expoziţiei internaţionale *Traiano ai confini dell'Impero*, Ancona, 1998, p.297 şi recent catalogul *Traian conditor Daciae*, Bucureşti, 1999, p.32-33.

[50] Mulţumim d-nei Adriana Isac de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, pentru informaţiile privind aceste piese "minore".

[51] L. Petculescu, *ActaMN*, XX, 1983, p.451-466.

[52] D. Ciugudean, *Biblio theca Musei Apulensis*, V, 1997, p.180, pl. XXX/5.

https://biblioteca-digitala.ro

103-111, care împreună cu fragmente ceramice dacice și cupa hemisferică tardo-padană pot reprezenta repere cronologice ale debutului vieţii romane la Apulum, în general, și al castrului în special. Un as (neidentificabil) datând probabil din vremea împăratului P. Aelius Hadrianus poate constitui, la rândul său, o dovadă a trecerii castrului (și a porţii, desigur) de la faza de pământ la cea de piatră.

https://biblioteca-digitala.ro

5. În loc de concluzii

Înainte de a încheia aceste pagini dorim să arătăm că în cursul anului 1999, ca urmare a înțelegerii importanței acestui sit arheologic (și aici aducem mulțumirile noastre d-nei dr. Cornelia Stoica, secretarul Comisiei Naționale de Arheologie pentru ajutorul acordat), Ministerul Culturii prin Centrul de Proiectare pentru Patrimoniul Cultural Național a început întocmirea proiectului de restaurare, consolidare și punere în valoare a porții de sud a castrului de la Apulum.

În cursul lunii iulie, o echipă formată din arhitecții Anișoara Sion (șeful proiectului), Gheorghe Sion și inginerul topometrist Constantin Mehedințeanu, de la instituția mai sus pomenită, au executat ridicările topografice, schițe, relevee și fotografii necesare demarării proiectului de restaurare.

În paralel, au continuat și cercetările arheologice care au constat, în principal, din prelungirea înspre est a suprafeței inițiale (ocupată de intrarea antică) în vederea decopertării laturii de est a turnului (t.. II) porții romane, precum și pentru evidențierea intervențiilor din evul mediu și epoca modernă. O mică secțiune de control (2,5 x 1 m.), trasată în exteriorul laturii de vest a aceluiași bastion de flancare a constatat, așa cum aminteam la timpul potrivit (vezi pagina 17), prezența agger-ului în care au fost "implantate" bastioanele din faza de piatră a castrului. Tot cu acest prilej a apărut între bastioane și pilonul median o lentilă de pietriș care provine cu siguranță de la drumul (via principalis) care unea poarta cu interiorul fortificației (acest obiectiv va fi degajat în campaniile viitoare, n.n.). Și tot în perspectiva apropiată vom "ataca" și zona extramurană, respectiv șanțul (fossa) din fața laturii de sud a lagărului local, neinvestigat până în prezent din cauze obiective (apropierea unor unități militare, proprietare ale terenului).

https://biblioteca-digitala.ro

EINE AUßERGEWÖHNLICHE ENTDECKUNG: "PORTA PRINCIPALIS DEXTRA" DES RÖMISCHEN HEERLAGERS VON APULUM

- ZUSAMMENFASSUNG -

In der zwei Jahrtausende alten Geschichte der Stadt Karlsburg (Alba Iulia) war die erste auf der dritten Mieresch (Mureș) - Terrasse gebaute Wehranlage nach der Eroberung Daziens die von den Truppen der XIII. Legion Gemina errichtete römische Festung.

Form, Maße, Befestigungen, Bauphasen und das archäologische Inventar wurden bereits in unserer 1998 im Verlag Casa Cărții de Știință aus Klausenburg (Cluj) erschienenen Monographie *Das römische Heerlager von Apulum* vorgestellt.

Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist, aufgrund unserer Grabungen aus den Jahren 1994-1996 eines der Eingangstore in das örtliche Heerlager vorzustellen, das an der Südseite der Innenmauer identifiziert wurde. Es ist heute bestens bekannt, daß das vormalige römische Lager zwischen dem 12. und 17. Jahrhundert zur ersten mittelalterlichen Festung von Karlsburg geworden war und daß zahlreiche Bauten des römischen Heerlagers wiederverwertet und zweckentfremdet, wenn nicht gar zerstört worden sind. Ein solcher von unseren Untersuchungen nachgewiesener Fall, ereignete sich auf dem Grund, auf welchem das Festungstor errichtet wurde, das im Mittelalter zur Stätte eines Nonnenklosters wurde, anschließend zu dem Ort, wo mittelalterliche Urkunden und Reisende auf der Durchfahrt die Kanonengießereien der siebenbürgischen Fürsten angeben und nicht zuletzt die staatliche Münzpräganstalt von Karlsburg, die bis 1871 in Betrieb war.

Nach der Darstellung einiger archäologischen Entdeckungen aus der Feudalzeit werden die eigentlichen Überreste des römischen Tores beschrieben, die in den letzten Jahren aufgedeckt

https://biblioteca-digitala.ro

und auch heute teilweise *in situ* bewahrt werden.

Die Untersuchung einiger topographischen Pläne der Festung Karlsburg, die wir italienischen Baumeistern des 17. Jh. (Pianta D'Alba Iulia) und Anfang des 18. Jh. (Pläne des Militärarchitekten G.M. Visconti aus den Jahren 1711 und 1714) verdanken, führte zu der Schlußfolgerung, daß die betreffenden Karten das ursprüngliche römische Heerlager darstellten, das den mittelalterlichen Anforderungen angepaßt und zur eingangs erwähnten mittelalterlichen Festung geworden war. Auf diesen Plänen erscheinen nur zwei der Tore des ehemaligen Heerlagers, die an der Ostseite gelegene *porta praetoria* und die an der Westseite gelegene *porta decumana*, während die Haupttore - *principalis sinistra* und *dextra* - im 17.-18. Jh. nicht mehr betriebsfähig waren. Sie sind ein Beweis dafür, daß auf diese Tore verzichtet wurde und daß an ihrer ursprünglichen Stelle andere Bauwerke errichtet wurden, die zum Teil auch heute noch bestehen. Wenn das frühere nördlich gelegene römische Tor (principalis sinistra) nicht mehr an dem Gebäude identifiziert werden konnte, so steht das gegenüberliegende Tor auch heute noch trotz der Eingriffe, die in diesem südöstlichen Winkel des Heerlagers (der Festung im 17.-18.Jh.) durch die Werkstätten der Karlsburger Münzpräganstalt erfolgt sind.

Die *porta principalis dextra* der Festung der XIII. Legion Gemina von Apulum gehört zu der Gruppe der Doppeltore mit mittlerem Pfeiler, die beiderseits von viereckigen Seitentürmen gestützt werden. Die Erhebung der Türme und des mittleren Pfeilers bestand aus in *opus quadratum*-Manier angeordneten Kalksteinblöcken, die aus den Steinbrüchen nördlich der Stadt Apulum gebracht und in einer Werkstatt vor Ort gemeißelt wurden.

Vom Standpunkt der Bauphasen wurde eine Schicht aus der Zeit Trajans (Phase I) mit Holzbauten festgestellt, die später, zur Zeit Kaiser P. Aelius Hadrianus, entfernt und nivelliert wurden, als der Bau der beiden steinernen Wehrtürme begann, die sich seitlich des eigentlichen Tores befanden. Analogien zu den Tortürmen einiger Heerlager des Kaiserreichs (vor allem das Lager der Legion I Adriutix aus Brigetio) und aus der Provinz Dazien, vor

https://biblioteca-digitala.ro

allem das Lager der Legion V Macedonica aus Potaissa oder einige der Nebenbefestigungen von Micia, Buciumi, Inlăceni, Ilișua, Tibiscum u.a. lassen auf das Vorhandensein einer einheitlichen bautechnischen Auffassung schließen, die auf dem gesamten Gebiet des römischen Reiches anzutreffen war, gemäß welcher die Vorgaben der antiken Baumeister, die in Handbüchern der Militärarchitektur (Hyginus, Vegetius u.a.) verfaßt waren, den örtlichen Bedingungen angepaßt wurden. Die trotz aller nach dem 2.-3. Jh. erfolgten Eingriffe relativ gut bewahrten archäologischen Überreste des Südtores des Heerlagers von Apulum bedürfen der Restaurierung und der wissenschaftlichen Erschließung, sowie der touristischen Verwertung, da sie einen außergewöhnlichen archäologischen Anziehungspunkt in diesem ehemals von der römischen Zivilisation und deren Siegel geprägten Teil darstellen.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

- *1-3* Bilder der ehemaligen staatlichen Münzpräganstalt von Karlsburg (Fotothek des Karlsburger Museums).
- *4-11* Mittelalterliches Material, das während der Grabungen am römischen Tor aufgedeckt wurde.
- *12-15* Römisches Material, das neben dem mittelalterlichen Inventar aufgefunden wurde: *aedicula*-Wand, Inschriften und Ziegeln mit dem Kurzsiegel der XIII. Legion Gemina.
- *16* Profil der Wohnung aus dem 10. Jh., die anstelle des ehemaligen römischen Tores errichtet wurde.
- 17-18 Kartographische Pläne der Festung (des Heerlagers n.n.) von Karlsburg, 17.-18. Jh.
- *19* Römisches Heerlager und Vauban-Festung (18. Jh.).
- *20* Apulum - Plan des Tores *principalis dextra*.
- *21* Westliches Profil des 1. Turmes - mit Steinlinse aus den Schleifwerkstätten der Steinblöcke.
- *22-27* Bilder des Tores und der Seitentürme während der archäologischen Untersuchungen: Westturm, mittlerer

https://biblioteca-digitala.ro

Pfeiler, Ostturm.

- *28-32* Am Tor entdecktes archäologisches Material: dakische Keramik, Pokal in Form des nördlichen Halbkreises, Dochtlampen, Stirnziegel mit dem Banner - *signum* - der XIII. Legion Gemina, Bronzegegenstände (Schlüssel-Anhänger, militärische Ausrüstungsgegenstände, Münzen).

Übersetzung: Ana Cleţiu

https://biblioteca-digitala.ro

CUPRINS

Cuvânt înainte 1
1. Etapele cercetării porții castrului 3
2. Edificiii și descoperiri arheologice medievale din zona de sud-est a castrului 5
3. Porta principalis dextra a castrului Apulum 15
4. Descoperiri arheologice din poarta castrului roman.. 23
5. În loc de concluzii ....: 29
6. Zusammenfassung und Erklarung der abbildungen... 30
7. Cuprins 34
8. Planșe 35

https://biblioteca-digitala.ro

1- Imagini ale fostei monetării de stat de la Alba Iulia (fototeca Muzeului din Alba Iulia)

https://biblioteca-digitala.ro

2 – Imagini ale fostei monetării de stat de la Alba Iulia
(fototeca Muzeului din Alba Iulia)

https://biblioteca-digitala.ro

3- Imagini ale fostei monetării de stat de la Alba Iulia (fototeca Muzeului din Alba Iulia)

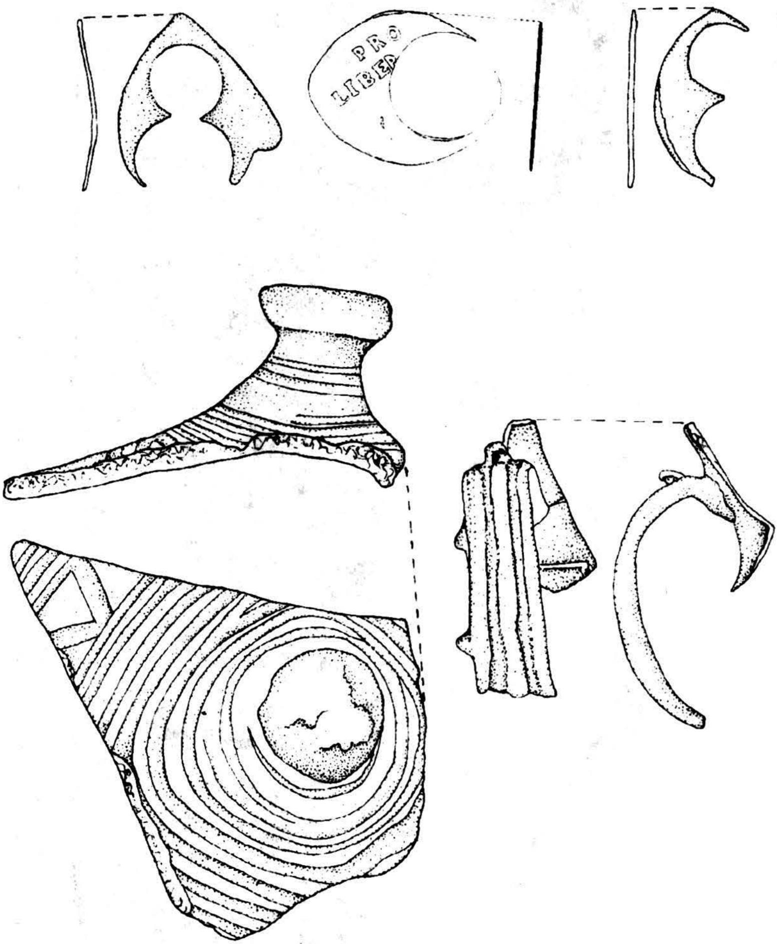

4 – Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

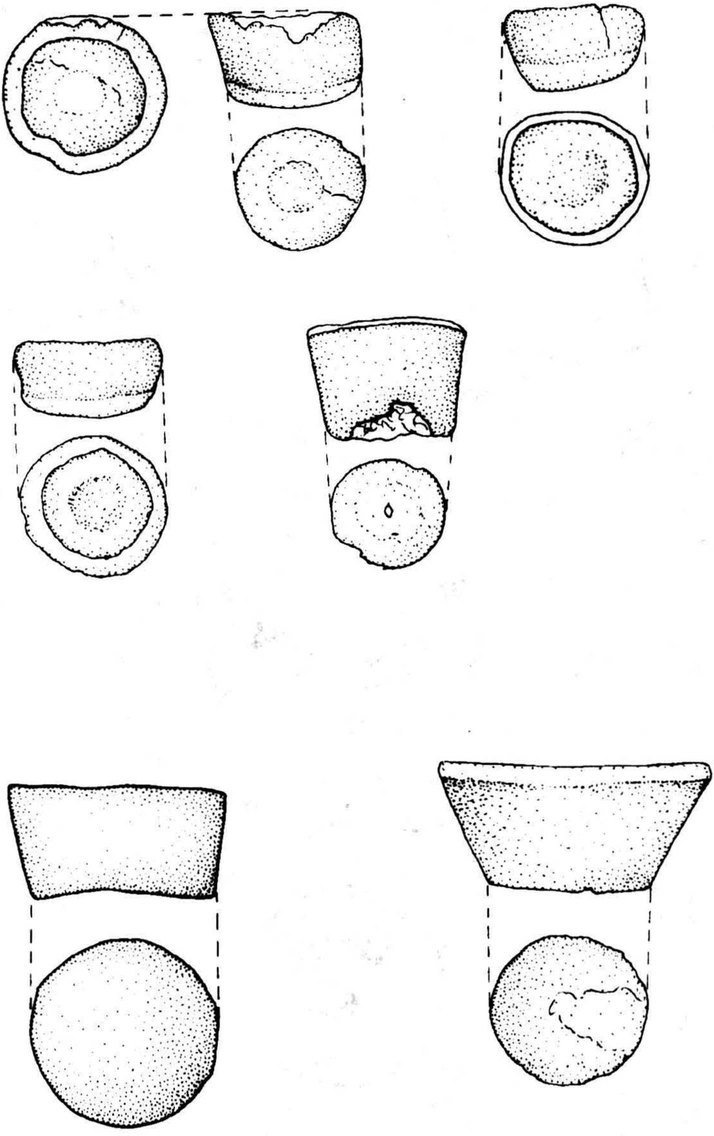

5 – Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

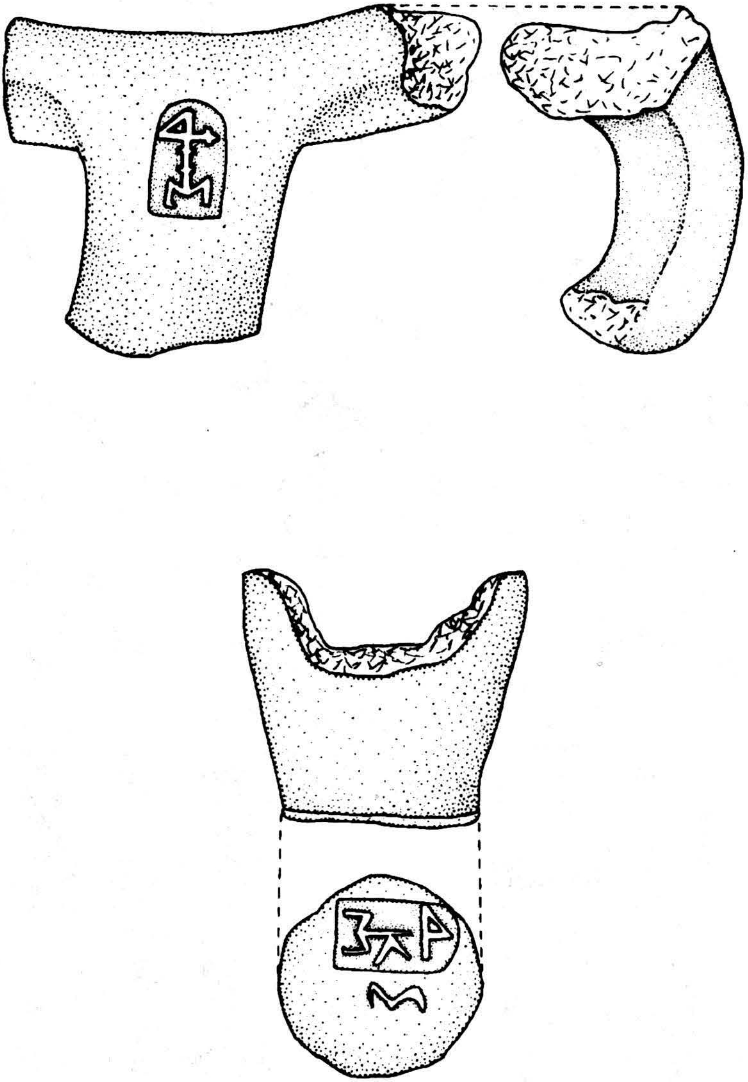

6 – Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

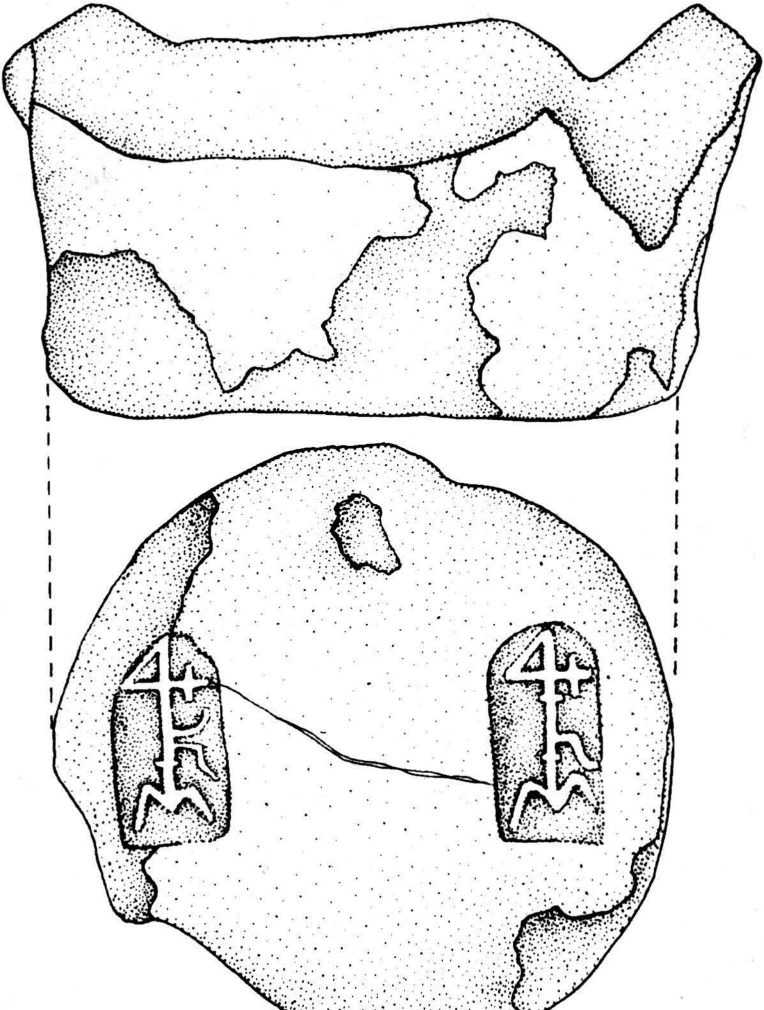

7 – Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

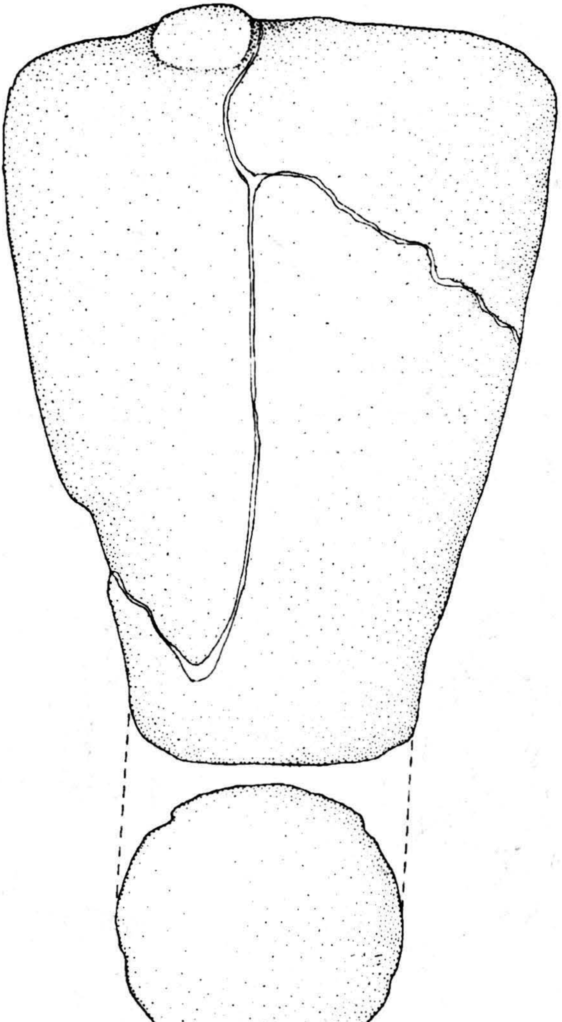

8 – Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

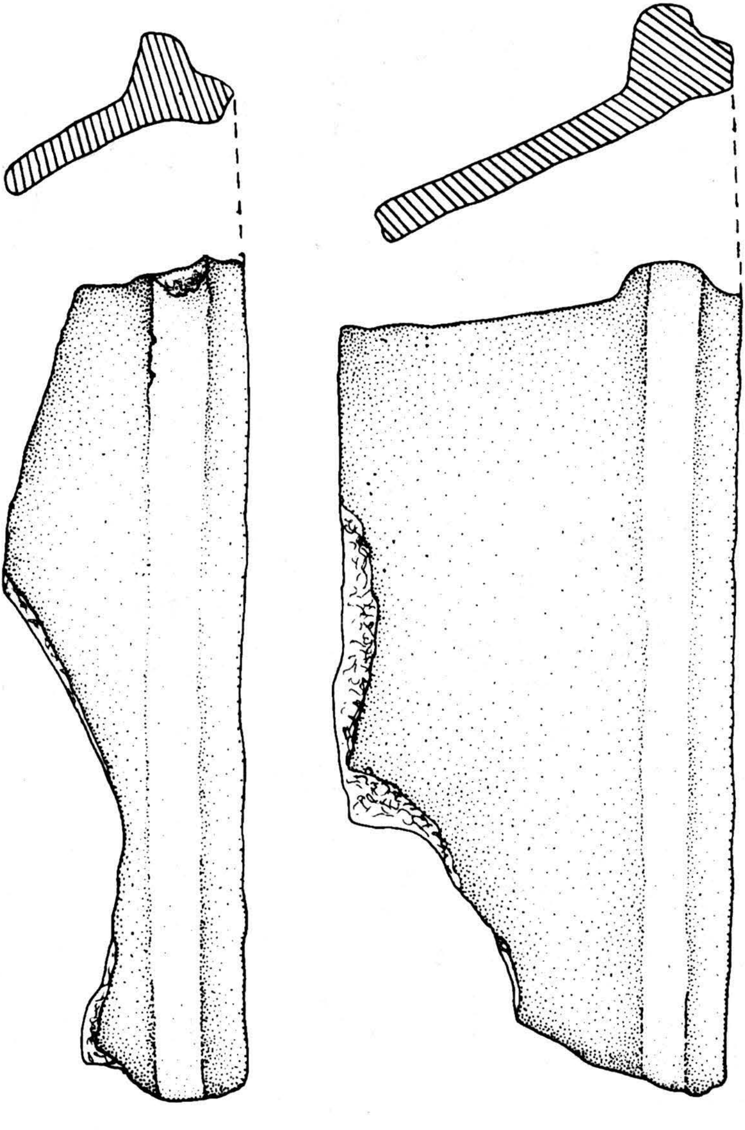

9 - Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

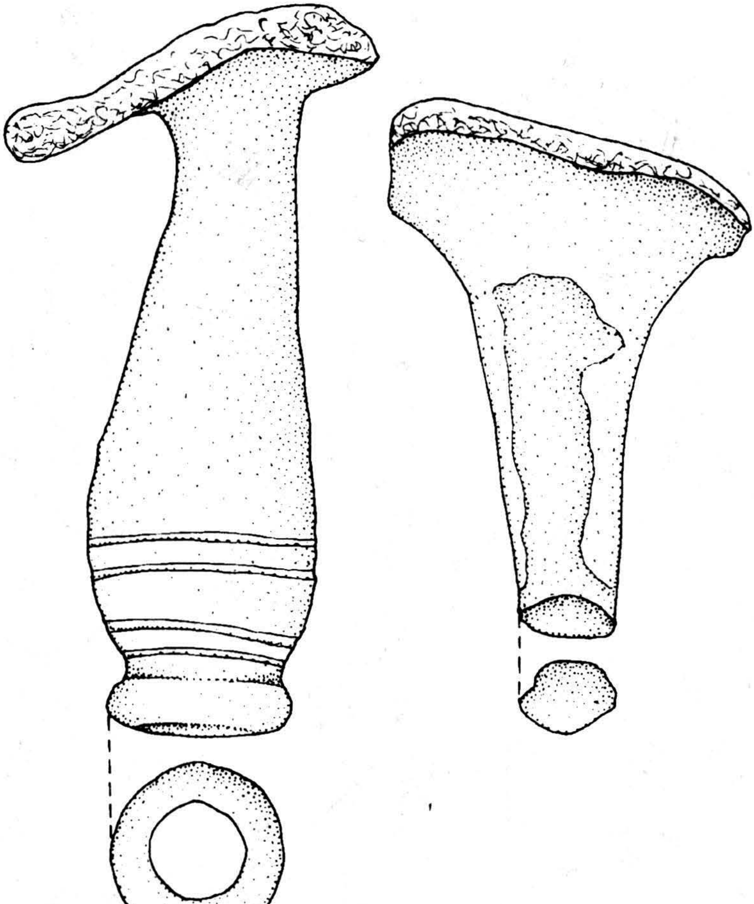

10 - Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

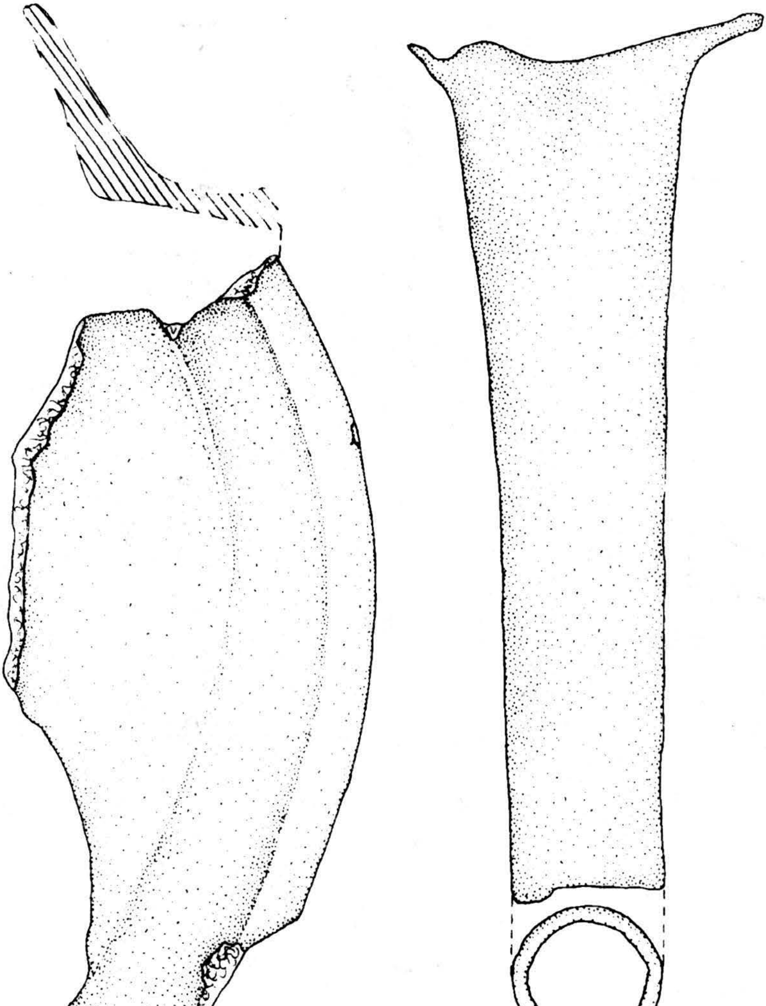

11 - Materiale din epoca feudală descoperite în timpul săpăturilor arheologice la poarta romană

https://biblioteca-digitala.ro

12 – Materiale romane găsite alături de inventarul feudal: tegule cu ştampila abreviată a legiunii XIII Gemina

https://biblioteca-digitala.ro

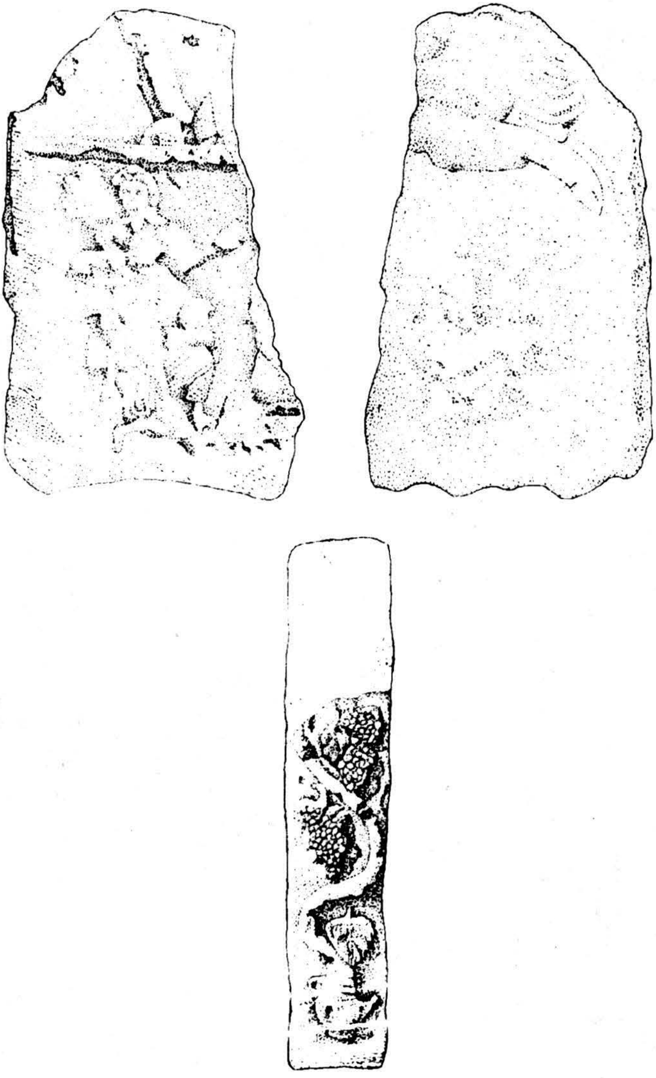

13 - Materiale romane găsite alături de inventarul feudal: perete de *aedicula*

https://biblioteca-digitala.ro

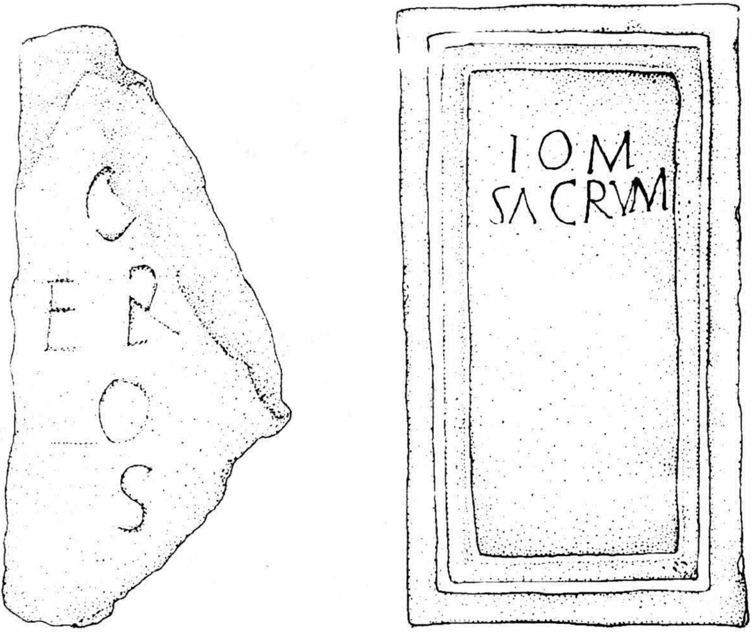

14 - Materiale romane găsite alături de inventarul feudal: inscripţii

https://biblioteca-digitala.ro

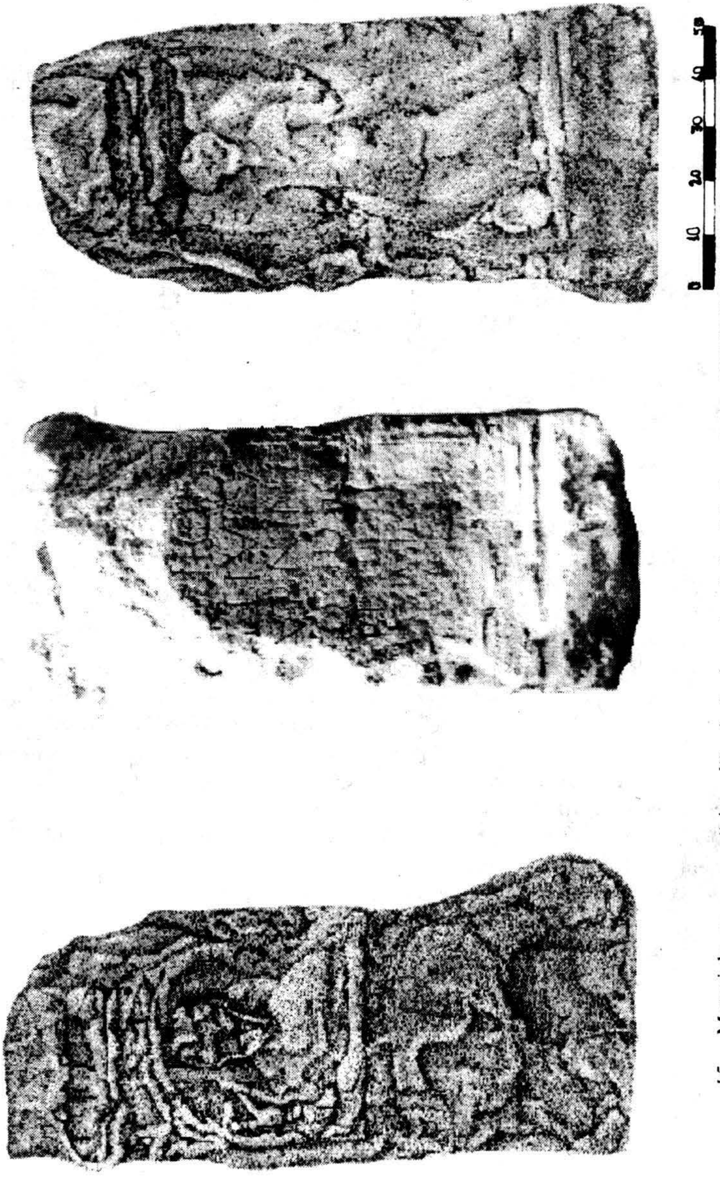

15 – Materiale romane găsite alături de inventraul feudal: inscripția GENIUS PVBLICI PORTORII

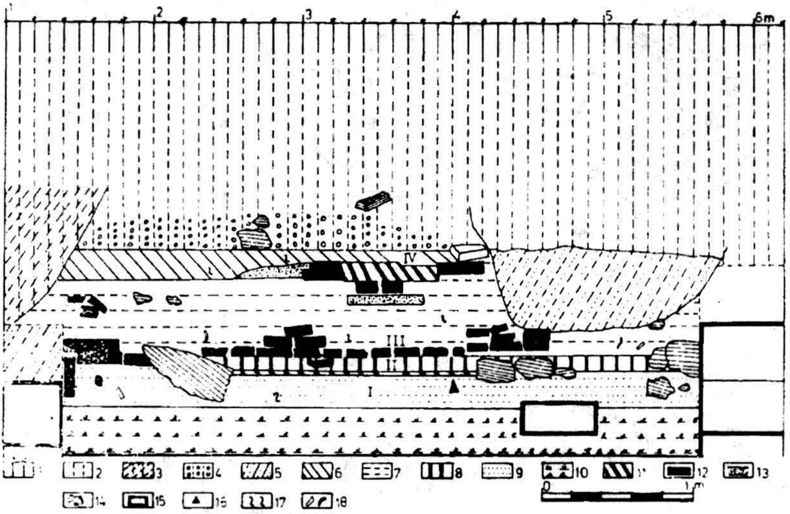

16 - Alba Iulia – Poarta castrului. Profilul peretelui de nord:
1.humus vegetal; 2. strat de pământ cenușiu, cu resturi de moloz medieval și modern; 3. moloz din groapa unei pivnițe medievale; 4. balast nivelat; 5. umplutură dintr-o groapă medievală târzie; 6. depunere gri-cenușie din locuința IV (sec.X); 7. umplutră cenușiu-negricioasă din locuința III; 8. strat nivelat de pe podeaua locuinței II; 9. podeaua locuinței I (moloz roman bătătorit); 10. strat roman cenușiu-negricios; 11. vatră cu platformă de lut ars; 12. cărămizi și țigle antice; 13. vatră de foc; 14. Bolovani de râu și lespezi calcaroase; 15. blocuri ecarisate din pereții interiori ai turnurilor porții; 16. zgură de fier; 17. fragmente ceramice; 18. oase de animale

https://biblioteca-digitala.ro

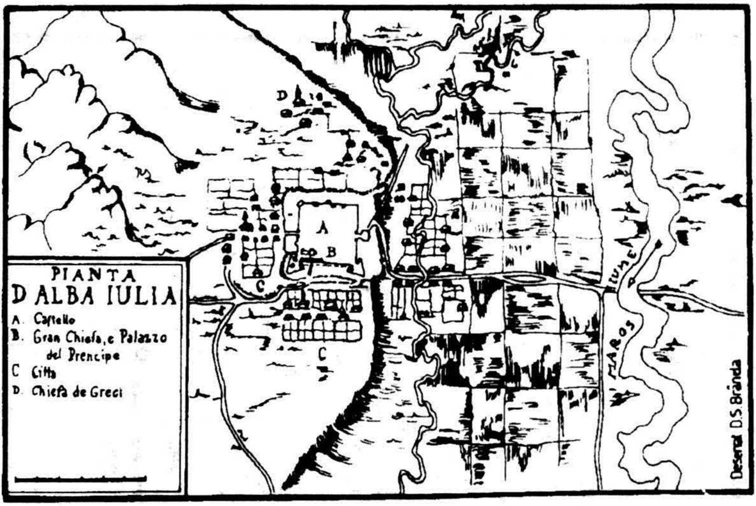

17 – Planuri cartografice ale cetății (castrului n.n.) de la Alba Iulia, secolele XVII - XVIII

https://biblioteca-digitala.ro

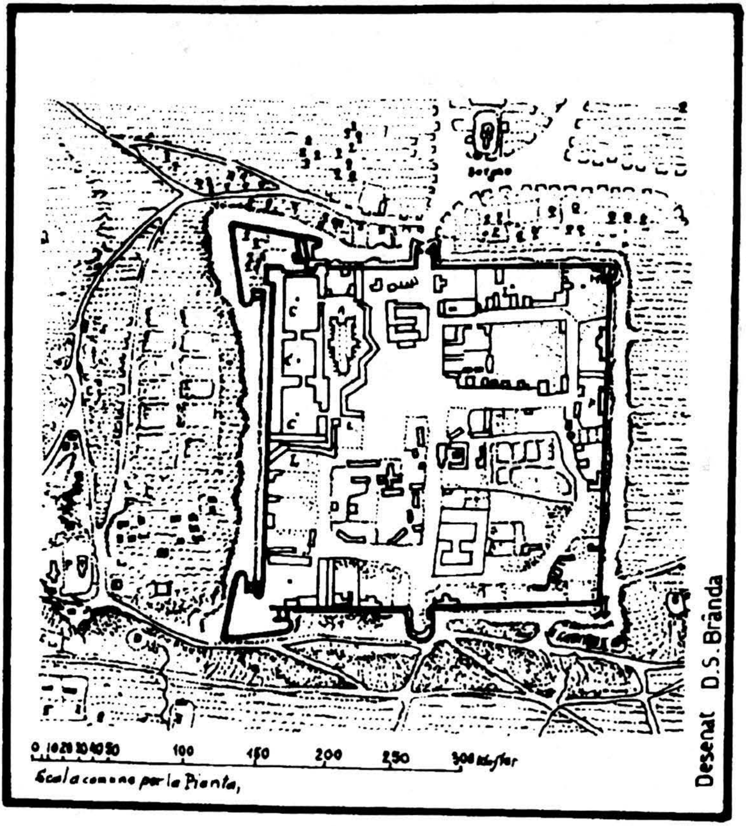

18 – Planuri cartografice ale cetății (castrului n.n.) de la Alba Iulia, secolele XVII - XVIII

https://biblioteca-digitala.ro

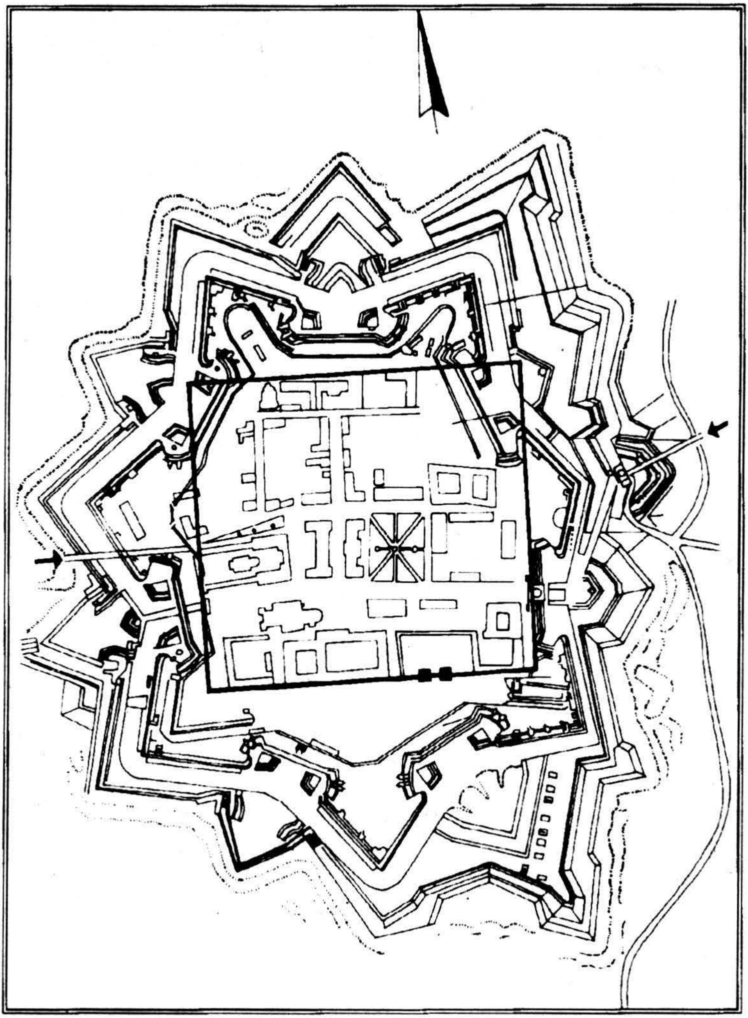

19 – Castrul roman şi cetatea Vauban
(secolul XVIII)

https://biblioteca-digitala.ro

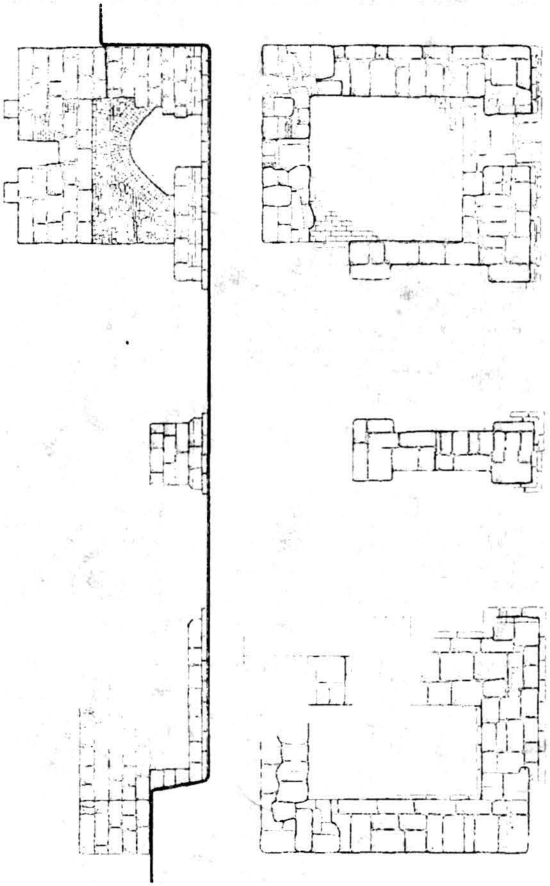

20 Apulum – planul porții principalis dextra

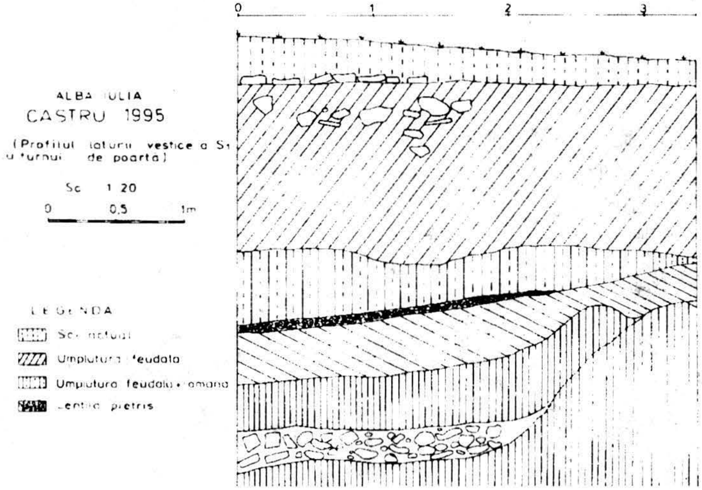

21 – Profilul de vest al turnului I – cu lentila de pietriș provenind de la atelierul de fasonare al blocurilor (detaliu)

https://biblioteca-digitala.ro

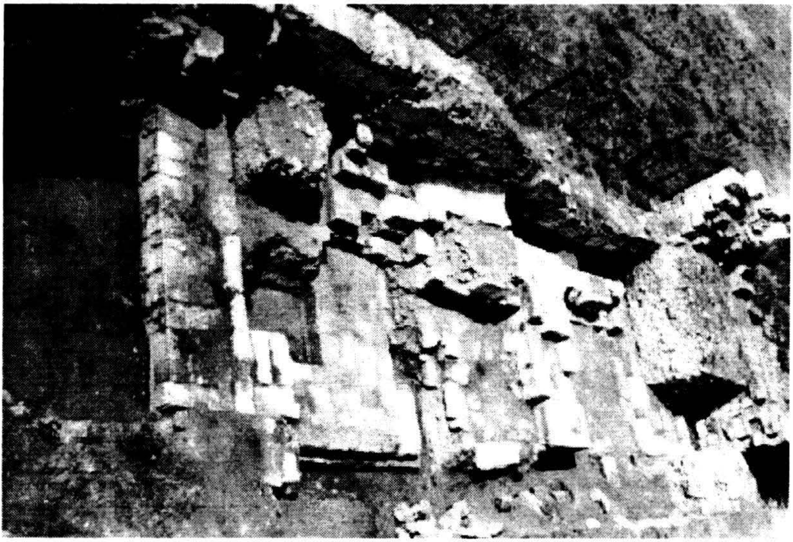

22 - Imagine generală a porții romane

https://biblioteca-digitala.ro

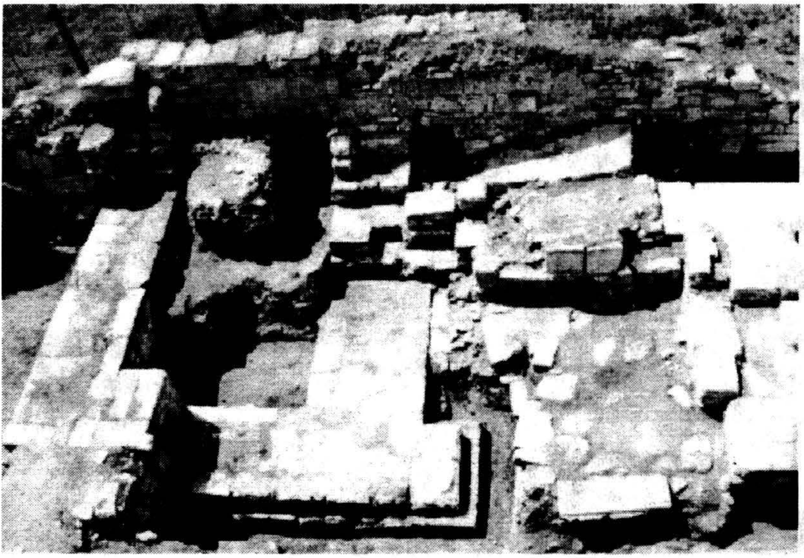

23 – Imagine a turnului de est

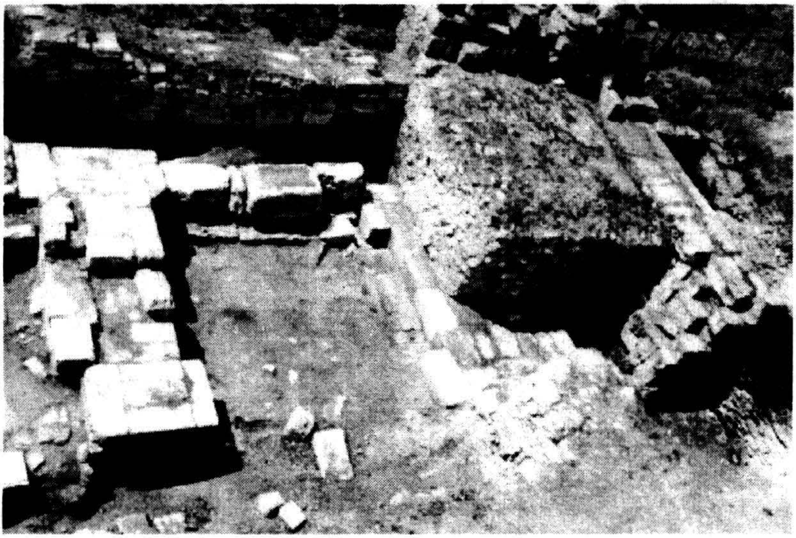

24 – Imagine a pilonului median

https://biblioteca-digitala.ro

25 - Imagine a turnului de vest

https://biblioteca-digitala.ro

26 – Imagine a turnului de vest (detaliu)

https://biblioteca-digitala.ro

27 - Imagine generală a porții

https://biblioteca-digitala.ro

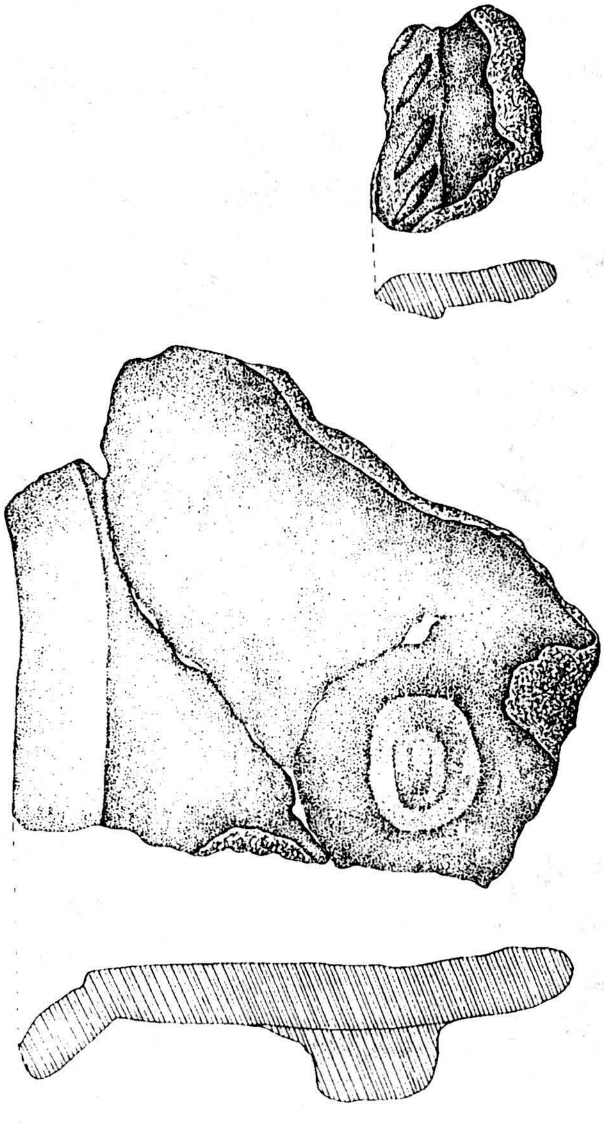

28 – Materiale arheologice descoperite în spaţiul porţii: ceramică dacică

https://biblioteca-digitala.ro

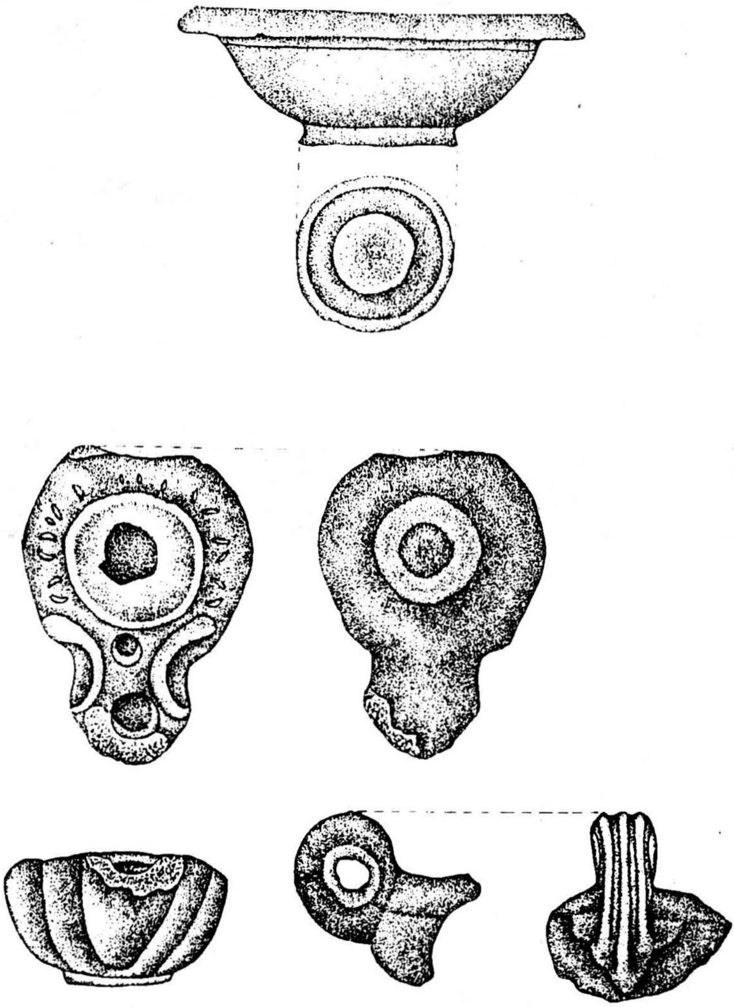

29 – **Materiale** arheologice descoperite în spaţiul porţii : ceramică romană

https://biblioteca-digitala.ro

30 – Materiale arheologice descoperite în spaţiul porţii: signa legionis XIII Geminae

https://biblioteca-digitala.ro

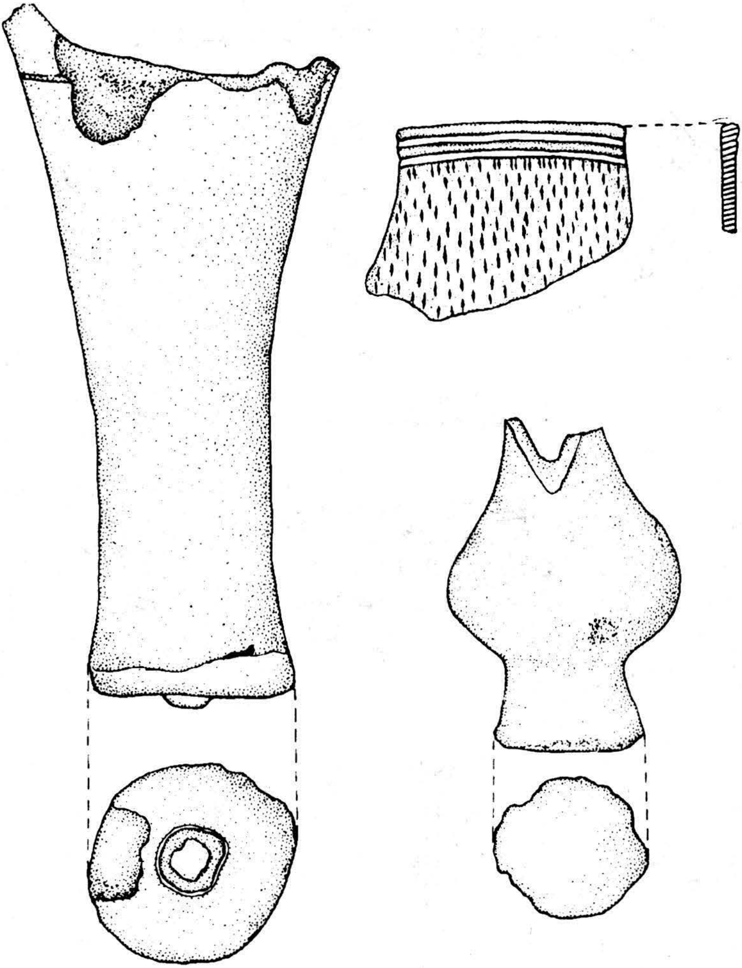

31 – Materiale arheologice descoperite în spaţiul porţii: ceramică

https://biblioteca-digitala.ro

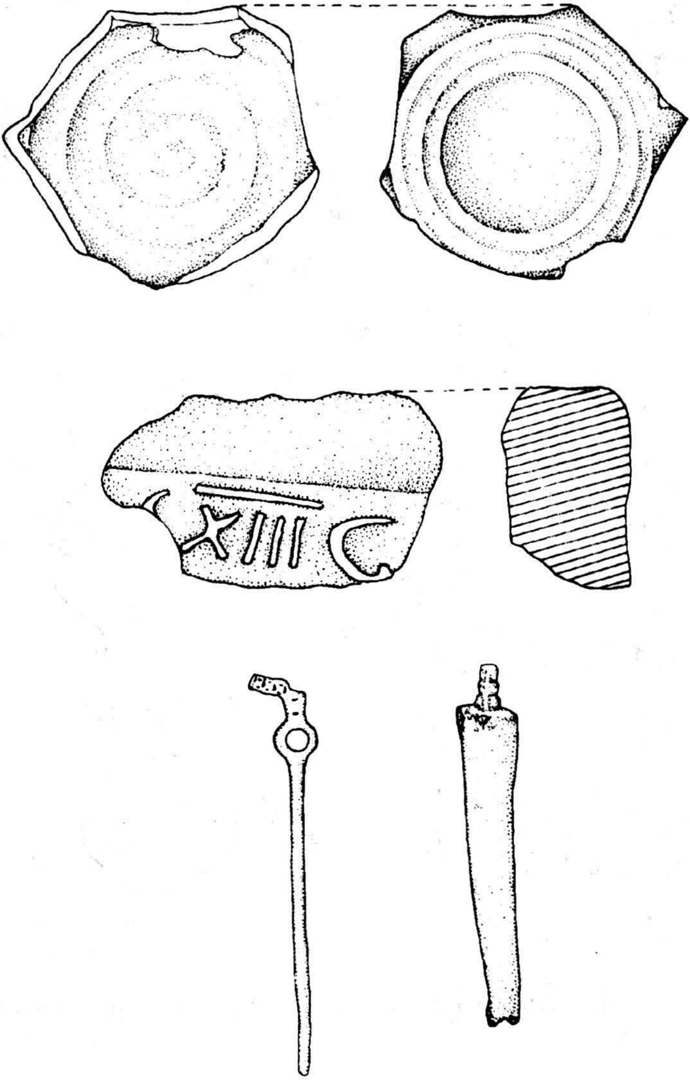

32 – Materiale arheologice descoperite în spaţiul porţii: ceramică, obiecte din bronz

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Tipar offset
S.C. "ALTIP" S.A. Alba Iulia
sub comanda nr. 27/A - 1999
Alba Iulia – ROMÂNIA

https://biblioteca-digitala.ro

Lucrări apărute în seria
Bibliotheca Mvsei Apvlensis

I. Horia Ciugudean, Nikolaus Boroffka (ed.), *The Early Hallstatt Period (1200-700 b.C.) in South-Eastern Europe,* 1994
II. Vasile Moga, Horia Ciugudean (red.), *Repertoriul arheologic al județului Alba,* 1995
III. Nicolae Josan, Gheorghe Fleșer, Ana Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor,* 1996
IV. Sabin Adrian Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I), Habitatul turdășean de la Orăștie - Dealul Pemilor (Punct X2),* 1997
V. Daniela Ciugudean, *Obiecte din os, corn și fildeș de la Apulum,* 1997
VI. Nicolae Josan, *Ioan Pușcariu (1824-1912). Viața și activitatea,* 1997
VII. Horia Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania,* 1997
VIII. Horia Ciugudean, Florin Gogaltan (ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin,* 1998
IX. Laura Stanciu (ed.), *Petru Maior, Protopopadichia,* 1998
X. Iacob Mârza, Ana Dumitran (red.), *Spiritualitate transilvană și istorie europeană,* 1999
XI. Sabin Adrian Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României - cultura Bodrogkeresztur,* 1999

I.S.B.N. 973-0-00685-7